

The Chechen Question in Post-1991 Israeli-Russian Relations

Kwestia czeczeńska w stosunkach izraelsko-rosyjskich po 1991 roku

SYLWIA GORLICKA

Ph.D. student, University of Warsaw, Faculty of Political Science and International Studies

e-mail: s.gorlicka@student.uw.edu.pl

 <https://orcid.org/0000-0002-1205-030X>

Abstract: This publication verifies the hypothesis that Chechnya's remaining in the Russian Federation is in the vital interest of both Russia and Israel, which at the same time expects the Russian authorities to pursue a less compromise policy towards Ramzan Kadyrov's rule and to limit Chechnya's autonomy. The problem was presented from a realistic theoretical perspective in the study of international relations, due to its geopolitical dimension and the domination of both energy and anti-terrorist security issues, military strategy, and the competition of powers for influence in this important area.

Keywords: Russia, Israel, Chechnya, international relations, geopolitics

Streszczenie: W artykule poddano weryfikacji hipotezę, wedle której pozostanie Czeczenii w Federacji Rosyjskiej leży w żywotnym interesie zarówno Rosji, jak i Izraela, który oczekuje jednocześnie, aby władze rosyjskie prowadziły mniej kompromisową politykę wobec władzy Ramzana Kadyrowa i ograniczyły autonomię Czeczenii. Problem ujęto z realistycznej perspektywy teoretycznej w badaniu stosunków międzynarodowych, ze względu na jego wymiar geopolityczny i dominację kwestii bezpieczeństwa energetycznego i antyterrorystycznego, strategii wojskowej oraz rywalizacji mocarstw o wpływy w tym istotnym obszarze.

Słowa kluczowe: Rosja, Izrael, Republika Czeczenii, relacje międzynarodowe, geopolityka

The Republic of Chechnya as a subject of the Russian Federation (hereinafter: RF) enjoys a relatively high degree of autonomy *vis-à-vis* the Federal Centre. Like other republics within the RF, Chechnya has state-specific attributes, such as: Constitution, Parliament, President,¹ the supreme court

¹ According to the 2010 law, individual entities have the right to self-determine the name of the executive body, taking into account historical, traditional, ethnic and other factors. From March 5, 2011, the name of the office was changed to "head of the republic."

or state language, as well as has the right to shape its own system of government by appointing legislative, executive and judicial bodies, and – like any republic – has the right of legislative initiative by submitting a bill to the Federal Assembly (Bodio 2014).

During the final process of political decomposition of the Union of Soviet Socialist Republics (USSR), Chechnya decided to make an attempt to gain independence, which in 1990–2000 was *de facto* achieved.² It pursued a foreign policy independent of Moscow, opening chambers of Commerce (Mamaev, Ivanov 1998: 38),³ appointing consuls (Ferfecki 2021),⁴ making official foreign visits to both Western European countries and the United States as well as those of the Islamic world. Having received wide support not only in terms of image and finance, but also in terms of military-intelligence training, it gained an advantage over the Federal Centre, which could not cope with the crisis in the North Caucasus. Part of the Western and Middle Eastern States, attracted by the vision of obtaining particular benefits from the conflict and the weakness of the former world power, made efforts to devalue the image of Russia and provided support to the Chechen separatists. The exception was Israel, vitally concerned not only about the influx of Soviet immigrants, the absorption of which proved to be a huge challenge for a small country in the Middle East, but above all watching the renaissance of Islam, combined with nationalism in the hitherto controlled by the USSR its “Muslim underbelly.” The radicalization of Muslims, especially in the North Caucasus, was interpreted as a real threat to both Russia and Europe, as well as to Israel itself.

² The beginning of Chechen separatism is considered to be the convening of the first Chechen National Congress at the end of 1990, during which the law on the creation of a sovereign Chechen state was adopted. Then in June 1991, the president of the Republic Dzhokhar Dudayev announced the creation of the Chechen Republic of Nochchi-Cho.

³ In spring 2021 in Washington, the Caucasian-American Chamber of Commerce and industry was registered, the chairman of which was Khozh Noukhayev. Later that year, at an Economic Forum in Switzerland, he stated that his plans were supported by the European Bank for Reconstruction and Development and the World Bank. The main investor in this venture was the British-French financier and member of the European Parliament of the fourth term – James Goldsmith.

⁴ Solidarity activist Adam Borowski is the “Honorary Consul of the Chechen Republic of Ichkeria” since 2005. Despite the fact that this title is not recognized by the Polish Ministry of Foreign Affairs, the person concerned informs that the Chechen “President” Abdul-Khalim Sadulayev himself appointed him consul, and he justifies the legality of the function by comparing it to the Polish government in exile in London and President Ryszard Kaczorowski.

Meanwhile, the self-proclaimed government of Chechnya – Ichkeria established state authorities, adopted the Constitution (it even had time to amend it), according to the content of which the main principles of the Chechen system, contained primarily in chapters I and II, included among others: the principle of sovereignty and state independence, but also a relatively high degree of secularism of political and social life (Szukalski 2014). After Vladimir Putin came to power in the Kremlin, the conflict with Chechnya was unfrozen, and the Russian government made an attempt to restore the insubordinate Republic to the RF. Despite the normalization of the situation in the North Caucasus and the preservation of the territorial integrity of Russia, the Moscow power elites gave the Chechen authorities far-reaching autonomy in the management of the Republic, which was used by the Kadyrov clan. This is evidenced by both formal system solutions and the interpretation of current events in the North Caucasus. The problem of transition in terms of the republic's increasingly independent governance and the Kremlin's near-absence of response to even the most crisis situations in the region worries Israel, among others, with a vital interest in its security and protection from Muslim fundamentalism.

Taking into account Israel's different behaviour towards the Chechen conflict from the western and Middle Eastern states, as well as the reference to this topic in the statements of Israeli politicians emphasizing the importance of maintaining good relations of Jerusalem with Moscow, it is reasonable to take up the topic of the degree of interest in remaining Chechnya within the territory of the RF. This topic is not taken up more widely either in foreign or domestic literature. One can only come across publications on the common policy of Russia and Israel against Islamic terrorism in the world, the community of interests in this regard, but does not pay much attention to the context of the North Caucasus or the Republic of Chechnya. This area is particularly important for geopolitical reasons, even strategic from the point of view of both Russia and the Muslim states, which will be discussed more broadly later in this article.

The publication adopted the hypothesis that Chechnya's remaining in the RF is in the vital interest of Russia and Israel, which at the same time expects the Russian authorities to pursue a less compromise policy towards the power of R. Kadyrov and limit the autonomy of Chechnya. The Problem has been taken from a realistic theoretical perspective in the study of international relations (Zięba, Bieleń, Zajac 2015: 127-152), due to its geopolitical dimension and the dominance of both energy and counter-terrorism

security issues, military strategy and the rivalry of powers for influence in this important area.

The methodology used to develop this topic includes an analysis of the statements of Russian, Israeli and Chechen politicians, as well as a review of press publications and literature on the subject, especially those related to characteristics of Chechen terrorism and its manifestations. The historical perspective was taken into account to the necessary extent due to the importance of the description of the history of the Jews of the Caucasus and part of *Aliyah*⁵ of Soviet origin, which has a number of distinctive features in relation to the rest of the Soviet emigration to Israel. Historical analysis is also necessary due to the complexity of the topic of Chechen collaboration with the Third Reich during the German invasion of the USSR during World War II. Unfortunately, access to the historical sources on this subject is limited, which is noted by researchers dealing with the above issue, among others Viatcheslav Avioutskii, Jarosław Gdański, Oleg Matveev and Tomasz Grabowski (Avioutskii 2005; Gdański 2005; Grabowski 2017; Matveev 2017). At the same time, the publications of the highlighted authors turned out to be the most useful from the point of view of the topic of the article.

A proper slant on the issue at hand makes it possible to see the difference between Israel's interests and those of its main ally (the United States). It turns out that not only do they not always coincide, but above all, the Middle Eastern nuclear power⁶ knows how important the state – for security and stability in the Middle East – is Russia. The closer cooperation between the two countries in the technological and military sectors and the joint development of strategies against the threat of Islamic radicalism are becoming all the more understandable.

1. Geopolitical importance of the North Caucasus

The North Caucasus is an extremely important region from the point of view of geopolitics of Europe, Russia, Central Asia, but also the Middle East. This is due to its geographical location. The Caucasus, as political scientist

⁵ *Aliyah* (Heb. the act of going up) – Jewish immigration to Palestine, and after 1948 to Israel.

⁶ Israel does not officially possess nuclear weapons, but according to the Stockholm International Peace Research Institute, it does around 80 nuclear warheads.

and former US National Security Adviser Zbigniew Brzeziński aptly put it, is like a “bottle cap” leading to the riches and resources of Central Asia and the Caspian Sea (Brzeziński 1998), because it is the shortest route connecting the region with Europe. However, it should be emphasized that the political scientist first of all had in mind the role of Azerbaijan in the energy market in the Caspian region. It is estimated that the restoration of Russian power throughout the Caucasus (including the South Caucasus) would threaten the independence of the Central Asian states in a real way (Brzeziński 1998).

The attractiveness of the Caucasus is due to its natural resources but most of all to the possibility of their effective transmission. The location of Chechnya was especially appreciated by Western countries in the 1990s of the XX century when the planning of oil production and its transmission began precisely in this area. The Transport of Chechen and Caspian oil was to be carried out using the existing pipeline “Friendship,” that is, run through Russia, Ukraine and further to Western Europe. The second project is the Baku–Grozny–Rostov–Kremenchuk–“Friendship” Pipeline. Then it was supposed to cross the territory of Poland and Germany (Polivanov 1998). The network was planned to expand as far as Iran, so British and American businessmen began lobbying their governments to normalize relations with this – so far isolated – state.⁷ From Russia’s point of view, it was and is extremely important to maintain control over the North Caucasus region, since access to transmission routes and raw materials largely determines its power position (Bodio 2009: 86–87).

Another factor affecting the North Caucasus is the undeniable fact that it is a kind of the point of contact for many civilizations, cultures and state organisms, it is an ethnoreligious melting pot (Iwańczuk 2008: 17–18). Muslim Chechnya is usually contrasted with Orthodox Russia, which would contribute to the conflict only on this line. Meanwhile, throughout its history, the North Caucasus has been “bathed” in a sea of various influences. The population of this area was adjacent to various peoples of the Great Steppe (Scythians, Sarmatians, Cumans, Huns, Avars; Gumilov 1973; Mikołajec, Wendt 2017), Persians, Greeks,⁸ Byzantium, Arabs

⁷ The United States was the most sceptical about the idea of involvement in the Iran Project. Since the RF was not considered as a partner in this regard, a harsh narrative was continued against the actions of the Russian services and military in Chechnya. The rhetoric was changed only by Prime Minister Tony Blair when Georgia refused to transit Chechen oil through its territory, and thus left its existing potential contractors to themselves.

⁸ It is about the Greek colony of Dioscuria, today’s Sukhumi.

(caliphate) and Khazars. Contact with the Slavs was much later, but no less important.

All these centres have left their mark on the population of the area in question. In Europe, states went through successive stages of development: feudalism, absolute monarchy, and national revolutions, while the North Caucasus did not experience such changes. Although the Chechens possessed certain forms of statehood with a 15th-16th-century pedigree, they were not enough to form a compact state organism capable of resisting Russian ambitions in this area. Thus, the Caucasus, including Chechnya, which lies within its territory, is an area of contact of many cultures and religions, experienced in this respect historically. At the same time, it was peripheral to the centres of influence that affected it.

The above conditions must make the ground suitable not only for the emergence of ethnopolitical conflicts but also for the interests of the Great Powers, who are well aware of these features of the region. The complexity of the problems and their historical background is so great that, e.g., according to Kamil Gołaś, one cannot speak of the "Balkanization" of the Caucasus, but rather the "Caucasization" of the Balkans (Gołaś 2011: 110). This is used both by external forces and by the power elites of the Republic of Chechnya themselves.

The difficult history of the relationship of the Chechens with the Russian Empire and then the USSR was widely used during the conflict of the Republic with the Federal Centre in the 1990s of the 20th century. On banknotes, topographic maps, leaflets, and postage stamps, symbols referring to the history of the Chechens were presented: defensive towers, Imam Shamil, the great Caucasian War, the motif of the legendary wolf, etc. (Coudroy 2005).⁹ During the period of the Russian-Chechen conflict, these procedures played

⁹ An interesting issue is a map of Chechnya released in the 90s of the 20th century during the Russian-Chechen conflict. This cartographic project, according to the interpretation of French scientists, was not only intended to provide humanitarian and material assistance to the Chechen population in the Republic. The map had primarily a political meaning, which was given by the affixing of its "images strengthening the national identity" (a term coined by the French geographer Jean Gottmann): stamps containing illustrations referring to the history of the Chechens, with the name "Ichkeria" appearing, passports of the Republic of Ichkeria, biographies of Chechen war heroes, etc. It can be concluded that the creation of the map was not - contrary to the assurances of the creators - only to help in the topographical orientation of humanitarian activists, but above all to fall into the hands of the Chechens themselves and influence their sovereignty ambitions.

an integrative role and justified the right of Chechens to political self-determination. Thanks to the appeal to the *adat*¹⁰ tradition also on the part of the secessionist Chechen elite, the Islamisation (Middle Eastern-style) of the Chechens has been limited. Nevertheless, a sense of belonging to the global Muslim *ummah*¹¹ remained in the republic, and this is now becoming one of the factors contributing to Chechnya's civilisational remoteness.

This does not mean that the infiltration of the republic, like other Muslim republics of the RF, by Muslim groups of external origin, financed by the Middle Eastern States, has ceased. Although the revival of Islam in the RF area, as well as in the former Islamic republics of the Soviet Union, was already noticeable in the 1980s of the 20th century (Voroncova, Filatov, Furman 1994: 40)¹² and it continued until its peak in the 1990s of the last century. However, as it turns out, in the North Caucasus, this process did not end or produce a form of "rite" that could coexist in symbiosis with the Federal Centre. Although acts of terror and hostility on the part of the Republic do not take forms similar to those of the end of the last century, one can see some dangerous tendencies, manifested in the policy of the Kadyrovs.

¹⁰ *Adat* (Arab.) – customary law functioning in Chechnya in parallel with Sharia law, resulting from Islamic attitudes of faith.

¹¹ *Umma* or *ummah* (Arab.) – in Arabic means the nation, the community, and in the religious (Islamic) sense, the entire Islamic community.

¹² Like Iwona Kaliszewska, I believe that the re-Islamization of the North Caucasus was not an idea related to the "romantic" return of the Muslim peoples of the region to the faith of their ancestors or an attempt to overcome (at a convenient time) the Soviet atheization that lasted for several decades, but it was of a national nature. The argument for the perception of the processes of the time in this way is the high degree of the superficiality of the Islamic identification of the peoples of the North Caucasus at that time. Although a Muslim press was published, political groups referring to the faith of Muhammad were founded and mosques were rebuilt, and on the part of the union centre, among other things, a law came into force allowing the public manifestation of their religiosity, the people of the North Caucasus regarded Islam primarily as an element of ethnic self-identification. A certain degree of "coming out" of the population of the RF with their faith outside the private sphere was then noticeable throughout the country.

2. Chechenization and re-Islamization

The Islamization Of Chechnya (Grochmalski 2003: 50)¹³ was done in several stages. Each time this has happened (and continues to happen) with the broad participation of various foreign religious organizations, which do this essentially in the name of the power policy of their superiors. Already in the 80s of the 20th century religious newspapers began to be published, mosques were opened, and religious elites travelled to the countries of the Middle East for both religious and educational purposes. Muslims from the Soviet area expanded their contacts with the Islamic motherland. This happened outside the control of the union centre, and as a result contributed not only to the emergence of separatist tendencies in the area of the Russian "Islamic underbelly" (Diec 2015: 144)¹⁴ but above all it opened the way to the transformation of Muslim peoples in the post-Soviet area. The lack of control of the federal centre over the education of the Muslim clergy meant that it could not control the content and forms given in sermons and in schools. This process has its origins even before the collapse of the USSR, and it contributed decisively to the decomposition and weakening of the Soviet, and then Russian, state.

The next stage was re-Islamization, which was already taking place openly. The disintegration of the Soviet Union allowed non-government organizations, including those of Middle Eastern origin, to penetrate deeper into those entities that, although still in a relationship with Moscow, had sovereignty ambitions. One of them was Chechnya, where Saudi, Turkish and Iranian (or Al-Qaida-linked) non-government organizations (NGOs) began their activities. The policies of these actors created jobs in the republic, built schools and orphanages, financially supported those most in need, and religiously educated young people and adults (Wilhelmsen 2004: 29).¹⁵

¹³ In the literature, there is often - next to the concept of "revival" - the term "Islamization," which I think is unfortunately chosen for the topic, because Islamization is the process of implementing the Muslim faith in a given area, where it did not occur before, and not a return to it. Meanwhile, as I mentioned earlier, In Chechenya Islam arrived much earlier. Some researchers believe that this happened already in the XV century, while others move this moment to the XVIII century.

¹⁴ This is the term used, among others, by Joachim Diec against the Muslim subjects of the RF, formerly the USSR, and its author is Alexander Solzhenitsyn.

¹⁵ Mosques and boarding schools for Chechen orphans were also built, where children were taught Arabic and Middle Eastern interpretations of the Koran and Sunni codes of

Although initially, the Chechen separatists were happy to help, after some time they realized that under the guise of empathy and activism there was an attempt to modify the national identity of the Chechens in a direction that was definitely alien to them. From the point of view of Middle Eastern Islam, Chechen Islam is *shirk*¹⁶ because of its adat nature. The Chechen people themselves in their history have experienced many attempts to “convert” them to Sunni Islam, but without success, ending up depopulating their area of residence, seeking asylum outside the Republic or practising the rite in secret.

During the Russian-Chechen wars, religious radicalization was driven by external factors, however, during the conflict, the Chechen elites themselves recognized this phenomenon as unfavourable both from a cultural and diplomatic point of view, i.e. no western state will support a religiously radical entity, and such support was especially sought at that time. The problem returned in 2000–2007 when the conflict was unfrozen by V. Putin, the new president of the RF, who was trying to rebuild his country’s power position. There were terrorist attacks carried out by the Chechens and with the complicity of their Middle Eastern partners. This coincided with the terrorist attacks in the United States, as well as negotiations between the Israeli side and the leader of the Palestinian Liberation Movement, Yasser Arafat, in which Russia was involved. Russia supported the Middle East peace process and The Oslo Accords in 1993. Yasir Arafat had been a frequent visitor to Moscow since the 1990s of the 20th century until 2001. However, relations also faced obstacles due to the involvement of Palestine in the Chechen wars. When the United States discovered the use of shale gas and thus lost interest in Caspian natural resources, it reduced support for the Chechen side of the conflict. The Kadyrov party came to power in the republic, renouncing the fight with Moscow and declaring its intention to arrange relations with the Russian government in a conciliatory manner.

Officially, the current Chechen government is fighting a Salafist guerilla on its territory, which makes the atmosphere of guerilla-subversive civil war. Chechen youth unsatisfied with opportunities for development joins the militants. A permanent struggle between Muslim radicals and

conduct. Young people who did not have a chance to grow up in a traditional Chechen family *de facto* did not know the alternative way of thinking or customs, therefore, they easily became faithful, rank-and-file fighters of Islamic fundamentalism.

¹⁶ *Shirk* (Arab.) – in Islam, the sin of worshipping something or someone other than Allah.

the Chechen authorities, supported primarily financially by the Kremlin, is taking place (Kaliszewska 2011). Such a simplified picture is widely presented both in journalism and in scientific literature and documentary. However, the situation is much more complex.

At present, the third wave of re-Islamization of Chechnya, supported by the Kadyrov family, can be observed. In fact, the fighters for the Caucasus Emirate are not fought by the Chechen services because of its opposition to Salafi Islam in doctrinal terms, for example. Anti-Salafist activity stems from the desire to create an ideological and religious monopoly by the Kadyrov family. The Islam that is offered by Chechnya's ruling elite is no less "puritanical" in practice than that promoted by the Al-Qaeda- and so-called Islamic State (ISIS) backed terrorist groups. Chechen authorities support various Sunni social tendencies, such as polygamy (Kaliszewska 2011: 105)¹⁷ not just among the rich. The principle of four wives in practice is not observed, and permission to have many wives and lovers comes from the mullahs themselves, after all, educated most often in Russia, and yet promoting practices foreign to the Chechens.¹⁸ This is officially explained by the difficult social situation of widows and the need to maintain an optimal level of natural growth. If even at the time of the Stalinist displacements this could in fact constitute some justification, today it clearly does not constitute the cause of such a state of affairs.

The situation of women in Chechnya increasingly resembles the Middle East model. The traditional division of marital responsibilities is understandable when the man takes up gainful employment and the lower-paid woman generally stays at home and takes care of the children, however, in the case of Chechens, the men mostly do not work. The bulk of the duties falls on the woman, who usually functions not only in a non-monogamous relationship (this gives rise to conflicts),¹⁹ but above all, she can not decide her fate. Phenomena contrary to federal law, such as arranged marriages,

¹⁷ In Ingushetia, polygamy was even briefly legalized by President Ruslan Aushev.

¹⁸ In the mosque in Makhachkala, the mullah conducts a kind of matchmaking – women who would like to be second wives come to him, and he announces this in a sermon and encourages men to marry. Such practices are becoming increasingly popular in almost all of the North Caucasus.

¹⁹ The conflict in such situations concerns not only the jealousy of one wife for another but also the creation of alternative relationships with Russian women by the Chechens migrating to the European part of Russia. And the non-Chechen woman does not realize that she is participating in a love triangle. Muslim clerics do not oppose such action.

marriages of underage women, "matrimonial" kidnappings, honour killings, and the obstruction of girls and women to obtain an education, are becoming common. Counter-intuitively, better education for women, especially in European educational centres, would be conducive to levelling Muslim radicalism in the republic, as an educated wife could positively influence her husband. In addition, the predominance of women with higher education would be a force to "make" the female part of Chechen society aware of their situation. Unfortunately, the jurisprudence of the Koran is increasingly evident in the social life of the Republic. Women working in offices are required to wear headscarves and long skirts, while men are encouraged to dress in traditionally Muslim rather than Chechen or "European" clothing. The Republic periodically bans alcohol (the police punish people who drink alcohol on New Year's Eve), and criminalizes homosexuality and the authorities insist that they expect boys born on Muhammad's birthday to bear his name.

Dignitaries of Arab countries are present at Republican ceremonies, e.g., Alsheikh Abdulatif Abdulaziz, the minister of religious affairs of Saudi Arabia, arrived at the opening ceremony of the mosque in Grozny. It should be noted that although Muslims constitute the majority in several regions of Russia (Ingushetia, Chechnya, Dagestan, Kabardino-Balkaria, Karachay-Cherkessia, Bashkortostan, Tatarstan), nowhere are religious principles so strongly promoted by the authorities and do not affect daily life to such an extent as in Chechnya.

At the same time, Chechenisation is taking place in the republic, which – from the Kremlin's point of view – is no less dangerous for the integration of the state and the nation within the so-called policy of *rossijskoj nacii*.²⁰ In schools, offices and in the media, the Russian language is used less and less. Ramzan Kadyrov even has his own armed forces based on the former operational battalions of the Soviet Ministry of Internal Affairs, and now only formally subordinate to the Russian National Guard, which at the same time can be considered both his private army and the seed of the Chechen "national army." The republican services enjoy wide autonomy from the federal level security services, which even manifests itself as

²⁰ *Rossijskoj nacii* (Rus.) – the program of integration of the Russian people around the idea of Russian citizenship as a binder for the multiethnic Russian people implemented by the administration of President V. Putin.

autonomy to take action within the republic. Only the local Federal Security Service was left under the control of the central authorities in Chechnya.

Although more than 80% of the Republic's revenues come from federal subsidies, the federal centre controls only the energy sector in Chechnya. The disproportion of the Kremlin's contribution to what it receives in return is becoming increasingly apparent. Chechen power elites derive additional profits from tributes paid by local state and private institutions to the Akhmad Kadyrov Foundation, which is linked to the Kadyrov family (Benedyczak 2019). This independence of action was particularly noticeable when there was a *de facto* annexation by the Republic of Chechnya of part of its neighbour's territory and attempts were made to take similar action against the other.²¹ Thus, it turns out that the sovereignty of the Russian authorities in Chechnya is threatened, and anti-terrorist security really leaves much to be desired. Thus, it is reasonable to conclude that Chechnya is increasingly moving away, both civilizationally and religiously, from the whole and from other Islamic entities of the RF. This implies the emergence of legitimate concerns on the part of countries threatened by Muslim terrorism and the RF itself. The most vulnerable country to Islamist activity is definitely Israel, which, as an ally of the United States, also pays attention to how the situation regarding anti-terrorist security is shaping up in Russia.

3. The Republic of Chechnya in the perception of Israel and Russia

The relationship between the Caucasus and the Middle East, as established above, is culturally and religiously specific, i.e. the Middle Eastern countries of the Islamic world interact with the Islamic republics of both the North Caucasus and the South Caucasus, as this area is a natural target for the imperial ambitions of Saudi Arabia, Iran and Turkey in particular. Historically, the Republic of Chechnya was once home to a relatively numerous Jewish

²¹ Ramzan Kadyrov forcibly made the neighbouring Republic of Ingushetia give up 10% of its territory to Chechnya, which he rules. This caused mass protests of the Ingush people and, as a result, the resignation of the leader of Ingushetia. Subsequently, the Chechen authorities forced the Republic of Dagestan to undertake similar talks on territorial changes. Despite the tensions in Ingushetia, the Russian Constitutional Court approved the Chechen-Ingush border agreement, and the central authorities do not intervene in the case of an unprecedented shift of borders inside the RF.

minority. Those Jews used several dialects of the Tat language (the western branch of the Iranian language group). They were probably descendants of Jews from northern Iran, and perhaps also from the nearby regions of the Byzantine Empire, who settled among the population speaking this language. This population change began during the Muslim conquests in these areas (639–643) and lasted until the Mongol conquest (mid-13th century). Until the 18th century, in the area of present-day Azerbaijan and southern Dagestan, there was actually a whole belt of Jewish settlements, and the largest of the settlements, Aba Sawa, was the centre of the spiritual life of Mountain Jews. The peace was disturbed by the outbreak of the Caucasian War (1817–1864), when religious radicalization occurred in the North Caucasus, induced by the power of Imam Shamil. The Vainakhs began to forcibly convert Jews to Islam and force them to participate in the fighting. Mountain Jews, despite the introduction by the Tsarist administration of regulations on the area of their residence, decided to flee to the territory controlled by The Empire, later developing economic activities there (Centre for Research on Jewish Communities of the Caucasus and Central Asia 2021). Part of the Jewish community remained in the Caucasus, where they functioned alongside the Muslim majority until the collapse of the USSR.

Soviet Jews from the Caucasus, who experienced intense antireligious actions throughout the Soviet Union, nevertheless retained their religious and cultural identity. According to the author, this was due to the presence of this group in a Muslim environment, in which mixed marriages were probably rare and, despite the relatively “tolerant” and even absorbing nature of the local taipes, there was a kind of self-isolation from each other; the Jewish and Muslim populations lived in parallel with each other, and religious elements performed an important distinctive function, so they could not disappear. Certainly, a significant role was played by the geographical and environmental factors, which makes the Caucasus a separate, isolated area from the rest of the country.

In addition, this area is infiltrated by Islamist organizations through the three powers. The Caucasus itself, on the other hand, and more precisely – the ability to manage the situation in it, is the potential for influencing the states of Central Asia and the Middle East. Changes in the Caucasus induced by Islamic countries will also affect the situation in the Middle East, while any unrest and conflict will result in, among other things, uncontrolled emigration of the population, the emergence of armed militias and the feeding of terrorist organisations by people of Caucasian origin.

The importance of Chechens both as members of the *ummah* and as fighters is indicated by their participation in stabilising the situation in Syria and fighting ISIS, admittedly as part of the Russian army, but at the same time as participants in the negotiations. Several thousand Chechen soldiers are currently stationed in Syria, doing well in the Middle East, not only for religious reasons but also for topographic and terrain reasons.²² The effectiveness of the struggle is also influenced by the national character of the Chechens, educated in a difficult mountain climate. They are therefore an extremely important element of the Russian army, but at the same time, in the event of a conflict between the Republic and the federal centre, they are a very difficult opponent, as Russia has often found out (Rudee 2016).²³

Despite the differences between Russia and Israel, Moscow acts as a stabilizer in the Middle East, which is why both sides try not to conflict even in the light of different positions on the Syrian issue and Bashar al-Assad. Cooperation between Russia and Israel is of strategic importance for both sides since it concerns almost all possible spheres of cooperation, i.e. from the modernization of Agriculture (Azulai 2019; Collinson 2016)²⁴ to precious metals trading (*Branża diamentowa w Izraelu 2020*),²⁵ to – what is particularly

²² Due to their mountainous origins, Ossetians and Chechens excel at so-called mountain scouting and difficult natural-atmospheric conditions. In the Middle East, this ability is better developed than the Slavs or Asians.

²³ In the fight against Muslim terrorists, including in missions abroad, Russia benefits from the unique military capabilities and Islamic identity of the Chechens, while Israel militarily engages dedicated and courageous Druze, including those with physical and intellectual dysfunctions.

²⁴ The Israeli Ministry of Agriculture has been relatively instrumental in modernizing and increasing the productivity of the Russian agricultural sector, making Russia a grain exporter rather than an importer for the first time since the Russian Empire. Economic sanctions hit the Russian food market hard, and as a result, the country was threatened with shortages in this regard. Israel, as a country experienced in the field of plant and animal farming in adverse climatic conditions, has proved to be an excellent partner for Russian agriculture, which has been declining until recently.

²⁵ An important branch of economic cooperation is, e.g., the trade in diamonds. Israel is one of the largest centres of diamond grinding and international trade. Depending on the year, the share of diamond production in the entire Israeli industry is 19–23. It is the Russian raw material that largely goes to Israeli (as well as Belgian) grinding mills, and then to world stock exchanges and jewellery stores around the world. Russian Federation currently owns 40% of the diamond trading market, and its monopolist company is Alrosa, which, in addition to managing raw material processing plants and power plants, operates kimberlite chimneys in Siberia and has significant stakes in mines located in Africa. Importantly, the company established several sales offices around the world, among others in London (United Kingdom), Antwerp

important from the point of view of this text – military technologies (Hilsman 2019).²⁶ In the military dimension, there is now continuous and comprehensive coordination between the Israeli and Russian armed forces at many levels, with the assistant chiefs of Staff of Russia and Israel at its peak. It is in the interests of both sides to avoid a confrontation, even a tactical one, between Israeli and Russian forces, which could lead to an escalation between the two countries (as happened between Russia and Turkey) and even regional instability. On the other hand – from the point of view of the Russian side-Israel also has a real impact on the stability of the situation in the region and the development of events.

In the context of the Chechen Republic, Israel was, as much in the 1990s as now, particularly concerned both with the stability of the North Caucasus and the functioning of the most secular and non-fundamentalist governments possible in the region. An expression of support for the secularization of the social and political life of the region was the presence of an Israeli delegation at the swearing-in of President Aslan Maskhadov (Maciejak 2018: 169) during the practical independence of Chechnya. It was then – as already mentioned – that the Constitution of independent Chechnya was adopted, written in a very Western European spirit in terms of value (Szukalski 2014). The Islam-dominated, increasingly spiritually Sunni Republic not only has separatist potential but is a convenient collaborator for the proliferation of masses of people involved in Muslim terrorist organizations originating mainly from the Fergana Valley.²⁷ Although

(Belgium), Hong Kong (China), and Dubai (United Arab Emirates), as well as in the United States and Israel. City Natania, where most of Israel's diamond mills are located, has become known as the Diamond City. Other grinding plants known for quantity and quality are located in Tel Aviv and its Ramat Gan district.

²⁶ The Russian side is also interested in buying and using Israeli military inventions, such as drones. The origins of this peculiar transaction can be traced back to the 2008 Russian-Georgian conflict when the RF suffered from a lack of Unmanned Aerial Vehicle (UAV) technology, which many of its Russian rivals had at the time. Until 2001, Israel Aerospace Industries signed a \$ 400 million contract to transfer UAV technology to Russia. The Israeli press speculated that Israel's openness to the deal was part of a long-running series of *quid pro quos* in exchange for Russia's consent to stop the delivery of S-300 anti-aircraft missiles to Iran and Syria. Despite possible United States government concerns about the spread of advanced weapons technology from an Israeli ally to a Russian adversary, the Israeli military has begun training Russian officers to operate drones. This technology is used by the Russians in Syria.

²⁷ This is facilitated by the "relay" nature of the region's position relative to Central Asia and the Middle East.

the Government of R. Kadyrov is fighting the forest fundamentalist guerilla on the territory of the country, it is doing so solely for pragmatic reasons. Increasingly frequent contacts of Caucasian clerics, including Chechen clerics, with Middle Eastern centres, also disturb the Israeli side. Such contacts are easier to establish because of the relatively large and influential Chechen minority living in many countries of the Middle East. Chechens serve, among others, in the Turkish army and in the Turkish special services (Tur. *Millî İstihbarat Teşkilatı* – MIT; Avioutskaa 2001). Many members of the Turkish government at the time were of Chechen origin, e.g., Chief of the General Staff of the Turkish army Dogan Giirefl (Tourmarkine 1996: 171–172) or the minister of defence of Turkey. The conciliatory in the beginning, the Kadyrov family is clearly metamorphosing the Republic and the Chechen people in a direction that worries both Russia (which now quietly accepts the insubordination of the Republican elites) and Israel.

Jerusalem has been making many gestures of favour toward Russia, starting with the Kremlin's partial departure from its staunch support for the Palestinian issue and Arafat. Israel has maintained far-reaching reticence in condemning Russian policies. The Israeli side did not join the states, which decided to impose sanctions on Russia due to the emergence of a crisis in relations between Moscow and Kiev after the annexation of the Crimean Peninsula, apparently expecting support from the RF in the Middle East (Williams 2018). A similar example is the suspected poisoning of Sergei Skripal, a former Russian spy, and his daughter on British soil in March 2018. After a wave of criticism of Russia by many countries, Israel issued a statement condemning the law, not to mention Russia's responsibility. Israeli politicians in their statements showed far-reaching restraint and maximally took into account the needs of the Russian side.

A possible source of disagreement between Russia and Israel is the fact that Russia sells weapons to Israel's most important enemies, including Hezbollah, and the broad military cooperation of Israel with Russia's enemies. A particularly high-profile example of the rearmament of the opposing side was the Russian-Georgian conflict when the Georgian army used both Israeli weapons and was trained by the Israeli military (Shachtman 2008). However, in light of the above example, it should be noted that Israel conducts arms trade and provides training essentially because of strong American protection. Jerusalem, under US pressure, has had to, among other things, halt arms sales to Beijing, and cooperation with Moscow is also (despite possible best intentions) being rationed by Washington.

Russia would have to offer Israel an absolutely better offer, above all protection against potential aggression from the Islamic environment, so that it could fully “independently” decide on open technological assistance to the FR. Russia, however, clearly benefits more from being underdetermined in its pattern of behaviour, if only for the fact that the RF is home to some 20 million Muslims (Budzisz 2019).

At the same time, it should be noted that despite the protection of the United States and, as it were, the pressure of the American power elites, Israel is doing quite well with conducting an independent policy of exporting its own weapons. Despite the outbreak of the Russian-Ukrainian war on February 24, 2022, there has not yet been – at least according to official sources of information – a transfer of arms to the Ukrainian side, despite many Israeli promises (*Izrael nie wyśle broni na Ukrainę* 19.10.2022). One can think that this is a symptom of an extremely cautious and measured foreign policy pursued by Jerusalem, which is keen not to be seen as an unequivocal ally or even a party to a conflict that does not directly concern it. In addition, the Israeli side fears that such a move would significantly worsen its relations with Russia, which, as part of such strong Israeli support for Ukraine, could help Iran build a missile launcher in Syria, which would make this place an excellent area for carrying out attacks on Israeli targets. Israeli diplomats emphasize that without good relations with Russia, Israel’s security would be particularly threatened since only Russia has the real power to influence both the Syrian dictator and Iran. Russia allows Israel to carry out attacks on targets in Syria, but all this is done under the clear protection and knowledge of the Russian side, which fully controls the Syrian air zone. This is why it must not be the case that a Russian soldier or target is in any way affected – often jointly coordinated with Russia to no small extent – by Israeli missile attacks. Israel, however, has not joined the sanctions against Moscow, and there is no prospect of such a thing happening in the near future.

While Israel could provide assistance to Ukraine in the form of, e.g., the use of the so-called Iron Dome, this would require the agreement of both the United States and Israel, which has not given such an agreement. The Israeli government – symptomatically – was well aware of the situation that was about to arise, because it began organizing the emigration of Ukrainian Jews to Israel as early as January 2022 (*Izrael przygotowuje się na masową emigrację ukraińskich Żydów* 24.01.2022). The situation is also not helped by the careless statements of Ukrainian President Volodymyr Zelensky, who, during his March visit to Israel before the assembled Knesset, compared

the situation in his country to a “final solution to the Jewish question,” which was met with sharp opposition and criticism even from Prime Minister Natalie Bennett himself. Despite the Jewish origin of the Ukrainian president himself (or rather, we can talk about the Soviet-Jewish identity due to the time of the birth of the president of Ukraine), we are not dealing with a decidedly anti-Russian attitude of Jerusalem towards Moscow. This is not in Israel’s interest, even for security reasons, because of its geographical location.

The Russian side is clearly trying to create a mutually beneficial policy. It does this through historical policy, diplomacy or social policy, but also through economic and technological cooperation. Russia, especially after the imposition of sanctions on it, was severely affected by its lack of innovation, and long neglect of modernization in the agricultural sector, which resulted in widespread food imports and dependence on it, as well as excessive dependence on energy exports. Israel has provided Russia with support on many levels, which has resulted in the avoidance of problems in some of these issues. At a time when most Western countries have done much to the detriment of Moscow and have tried to stimulate various factors conducive to Russia’s political turmoil, Israel has shown (though bound by a web of dependence on these entities) a far-reaching understanding of Russian political and economic priorities. Thus, it can be concluded that the RF can to some extent, to the extent of Israeli capabilities, count on Israel’s support for maintaining the North Caucasus in a state of dependence on Russia. This policy stems from Jerusalem’s vital interest in maintaining security in the face of a potential threat from Islamic fundamentalists.

Conclusions

The experience of the Chechen wars, during which foreign factors – including the import of Middle Eastern Salafism into the North Caucasus – played a significant role in destabilizing the situation in the RF, sensitized the Russian power elites to the issue of Islamic terrorism. These concerns found lasting support precisely in the case of the state of Israel (the support of the United States turned out to be temporary), also interested in combating Islamic fundamentalism. The Israeli power elite itself is also known for the “besieged fortress syndrome,” which is one of the accusations against the policy

of the RF, caused by a hostile environment. The scale of mutual assistance in this area is clearly underestimated by Polish scholars and is an interesting case of cooperation between countries with far different values.²⁸

For example, the Russian-Chechen wars and Islamic terrorism have been compared to Nazi Germany. Similarly, the alliance of Russia and the United States in the campaign in Afghanistan was compared with the anti-Hitler coalition. What is particularly symptomatic is that the Israeli side, through the mouth of its politicians, expressed itself about the conflict in the North Caucasus in a similar tone, but referring to the so-called Palestinian question (Javedanfar 2008).

The ties of the separatist republic's elites with the political and economic elites in Moscow did not make it easier for President V. Putin to resolve the Russian-Chechen conflict. Almost the whole world has decided to support the Chechen separatists both in terms of image and financial terms. The exception to this was Israel, which was well aware of the problem and threat of Muslim fundamentalism. Israel sees Russia as an excellent partner in combating jihadism and neutralizing this – dangerous for the Jewish State – factor (*PM Netanyahu Meets with Russian President Putin* 2017). It was not without reason that Israeli decision-makers shied away from criticizing Russia during the conflict in Chechnya (Amos 2003),²⁹ and today they refer to the rightness of the intervention of federal troops in the territory of this Republic, comparing the Russian-Chechen wars to the so-called Palestinian question. Ultimately, both sides recognize – in this respect – that they are fighting a common enemy (Katz 2005).

Israel, as with other Muslim-dominated regions, has a vested interest in its stabilisation, but under the protection of non-Muslim powers. Just as Saudi Arabia is a strategic ally of the United States and would not allow itself to pursue a policy that is clearly hostile to Israel, so the North Caucasus (but also other Muslim RF entities) becomes less of a threat if it is part of Russia. Unfortunately, the trends that have emerged in the Chechen Republic and point to its civilisational distance from the rest of the RF, such as the Islamisation of social and political life, among others, are a source of

²⁸ That is why good relations and cooperation between Russia and Israel are not seen by Turkey, Iran and Arab countries as threatening their security, because they are not based on a community of values.

²⁹ It is interesting to note that veterans of the Chechen-Russian wars became the base for the creation of a sniper unit by the Israel Defence Forces, the so-called Immigrant (Aliyah) Brigade.

concern for both Jews living in the RF and in Israel. The Problem turns out to be all the more pressing when one notices the high degree of independence in the conduct of R. Kadyrov's foreign policy with the Middle Eastern countries, as well as the lack of reaction of the federal centre to his expansionary policy towards neighbouring entities. It is in the interests not only of Israel but also of Russia to have a possibly secular Chechnya, unfiltered by Salafist terrorist groups³⁰ and dependent on the Kremlin.

References

- Amos, H. (2003), *Chechnya Veterans Serve as IDF Snipers*, <https://www.haaretz.com/1.4686587> (21.10.2022).
- Avioutskaa, V. (2001), *Globalisation du conflit tchétchène*, <http://www.academiedegeopolitiqueparis.com/globalisation-du-conflit-tchetchene/> (21.10.2022).
- Avioutskaa, V. (2005), *Géopolitique du Caucase*, (Paris: Armand Colin).
- Azulai, Y. (2019), *Agriculture Cooperation between Israel and Russia*, <https://www.israelagri.com/?CategoryID=482&ArticleID=1352> (21.10.2022).
- Benedyczak, J. (2019), *Znaczenie Czeczenii w polityce wewnętrznej i zagranicznej Rosji* [The Importance of Chechnya in the Domestic and Foreign Policy of Russia], Polski Instytut Spraw Międzynarodowych [Polish Institute of International Affairs], https://pism.pl/publikacje/Znaczenie_Czeczenii_w_polityce_wewnetrznej_i_zagranicznej_Rosji_ (21.10.2022).
- Bodio, T. (2009), *Polityka energetyczna w stosunkach między Unią Europejską a Federacją Rosyjską w latach 2000–2008* [Energy Policy in Relations between the European Union and the Russian Federation 2000–2008], (Warszawa: Oficyna Wydawnicza Aspra-JR).
- Bodio, T. (2014), *Kaukaz Północy: elity władzy i życie polityczne* [The Caucasus of the North: Power Elites and Political Life], (Warszawa: Oficyna Wydawnicza Aspra-JR).
- Branża diamentowa w Izraelu* [Diamond Industry in Israel] (2020), <https://israel.trade.gov.pl/pl/izrael/analizy-rynkowe/143915,branza-diamentowa-w-izraelu.html> (21.10.2022).
- Brzeziński, Z. (1998), *Wielka szachownica. Główne cele polityki amerykańskiej* [The Great Chessboard. The Main Objectives of American Policy], transl. from Eng. T. Wyżyński, (Warszawa: "Świat Książki").

³⁰ It can be assumed that Israel, unofficially, but in coordination with Russian counterintelligence, is conducting its own actions against Salafist groups in Chechnya.

- Budzisz, M. (2019), *Rosjanie wymrą niczym dinozaury?* [Will the Russians Go Extinct Like Dinosaurs?], <https://www.tysol.pl/a29972-marek-budzisz-rosjanie-wymra-niczym-dinozaury> (21.10.2022).
- Center for Research on Jewish Communities of the Caucasus and Central Asia (2021), *The Mountain Jews*, <https://www.ariel.ac.il/wp/cjcc/the-mountain-jews/> (21.10.2022).
- Collinson, Sh. (2016), *Russia, Israel Eye Cooperation in Hi-tech Agriculture*, <https://old.sk.ru/news/b/articles/archive/2016/02/15/russia-israel-eye-cooperation-in-hitech-agriculture.aspx> (21.10.2022).
- Coudroy, L. (2005), *La Russie: des territoires en recomposition. Le dessous d'une carte: un regard polonais sur la Tchétchénie*, <http://geoconfluences.ens-lyon.fr/doc/et-pays/Russie/RussieDoc3.htm> (21.10.2022).
- Diec, J. (2015), *Doktryna rosyjskiej polityki zagranicznej. Partnerzy najbliżsi i najdalsi* [Doctrine of Russian Foreign Policy. Nearest and Furthest Partners], (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego).
- Perfecki, W. (2021), *MSZ odcina się od Adama Borowskiego* [MFA Cuts off from Adam Borowski], <https://www.tvp.info/2766230/polska/msz-odcina-sie-od-adama-borowskiego/> (21.10.2022).
- Gdański, J. (2005), *Zapomniani żołnierze Hitlera* [Hitler's Forgotten Soldiers], (Warszawa: Wydawnictwo De Facto).
- Gołaś, K. (2011), *Region Kaukazu w polityce Federacji Rosyjskiej – wybrane aspekty* [The Caucasus Region in the Politics of the Russian Federation – Selected Aspects], "Przegląd Geopolityczny" 3: 109–123.
- Grabowski, T. (2017), *Terroryzm północnokaukaski. Źródła, przejawy i przeciwdziałanie zjawisku* [North Caucasian Terrorism. Sources, Manifestations and Prevention of the Phenomenon], (Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum).
- Grochmalski, P. (2003), *Islam w Czechenii* [Islam in Chechnya], [in:] *Islam na obszarze postradzieckim* [Islam in the Post-Soviet Area], Prace Ośrodka Studiów Wschodnich, nr 7 [Proceedings of the Centre for Eastern Studies, No. 7], (Warszawa: Ośrodek Studiów Wschodnich): 48–52.
- Gumilow, L. (1973), *Śladami cywilizacji Wielkiego Stepu* [In the Footsteps of the Great Steppe Civilization], transl. S. Michalski, (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy).
- Hilsman, P. (2019), *How Israeli-Designed Drones Became Russia's Eyes in the Sky for Defending Bashar al-Assad*, <https://theintercept.com/2019/07/16/syria-war-israel-russia-drones/> (21.10.2022).
- Iwańczuk, K. (2008), *Geopolityka Kaukazu* [Geopolitics Of The Caucasus], [in:] K. Iwańczuk, T. Kapuśniak (eds.), *Region Kaukazu w stosunkach międzynarodowych* [The Caucasus Region in International Relations], (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej): 17–35.

- Izrael nie wyśle broni na Ukrainę. Może przekazać systemy ostrzegania* [Israel Will Not Send Weapons to Ukraine. May Transmit Warning Systems] (19.10.2022), "Rzeczpospolita." Wydarzenia. Świat. Konflikty zbrojne [Events. World. Armed Conflicts], <https://www.rp.pl/konflikty-zbrojne/art37264211-izrael-nie-wysle-broni-na-ukraine-moze-przekazac-systemy-ostrzegania> (22.11.2022).
- Izrael przygotowuje się na masową emigrację ukraińskich Żydów* [Israel Prepares for Mass Emigration of Ukrainian Jews] (24.01.2022), "Rzeczpospolita." Wydarzenia. Świat. Polityka [Events. World. Politics], <https://www.rp.pl/polityka/art19318481-izrael-przygotowuje-sie-na-masowa-emigracje-ukrainskich-zydow> (22.11.2022).
- Javedanfar, M. (2008), *Lieberman's Recommendation To Mubarak*, <http://middleeastanalyst.com/tag/yisrael-beitenu/> (21.10.2022).
- Kaliszewska, I. (2011), *Życie codzienne na Kaukazie Północnym* [Daily Life in the North Caucasus], (Warszawa: Wydział Informacji o Krajach Pochodzenia UdSC).
- Kaliszewska, I. (2016), *Za Putina i za szarijat. Dagestańscy muzułmanie o Rosji i państwie islamskim* [For Putin and for Sharia. Dagestan Muslims on Russia and the Islamic State], (Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego).
- Katz, M.N. (2005), *Putin's Pro-Israel Policy*, <https://www.meforum.org/690/putins-pro-israel-policy> (21.10.2022).
- Maciejak, M. (2018), *Anatomia konfliktu rosyjsko-czecheńskiego. Grozny 1994/1995, 1999/2000* [Anatomy of the Russian-Chechen Conflict. Grozny 1994/1995, 1999/2000], (Zabrze-Tarnowskie Góry-Połomia: Wydawnictwo Inforteditions).
- Mikołajec, J., J.A. Wendt (2017), *Geograficzna sukcesja religii wielkiego stepu* [Geographical Succession of the Great Steppe Religion], "Nurt SVD" 51(2): 388-402.
- PM Netanyahu Meets with Russian President Putin* (2017), Israel Ministry of Foreign Affairs, <https://mfa.gov.il/MFA/PressRoom/2017/Pages/PM-Netanyahu-meets-with-Russian-President-Putin-9-March-2017.aspx>. (21.10.2022).
- Rudee, E. (2016), *The Israeli Defense Force Takes Special Care of Disabled*, <https://thehill.com/blogs/pundits-blog/international/292463-israeli-defense-force-takes-special-care-of-disabled> (21.10.2022).
- Shachtman, N. (2008), *How Israel Trained and Equipped Georgia's Army*, <https://www.wired.com/2008/08/did-israel-trai/> (21.10.2022).
- Szukalski, J. (2014), *Konstytucyjne zasady ustroju Czeczenii w latach 1992-2000* [Constitutional Principles of the System of Chechnya in 1992-2000], "Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska" Sectio K 21(2): 29-43.
- Świat Wielkiego Stepu* [The World Of The Great Steppe] (2008), [in:] J.K. Kozłowski, J. Kieniewicz (research study), *Encyklopedia historyczna świata*, t. 3. *Starożytność*, cz. 2 [Historical Encyclopedia of the World, t. 3. Antiquity, part 2], (Kraków: Opres).
- Tourmarkine, A. (1996), *La diaspora tcherkesse en Turquie*, "Herodote" 81: 151-177.

- Tybuchowska-Hartlińska, K., A. Żukowski (2014), *Procedury wyłaniania elit władzy – systemy wyborcze* [Procedures for the Establishment of Power Elites – Electoral Systems], [in:] T. Bodio (ed.), *Kaukaz Północny: elity władzy i życie polityczne* [The North Caucasus: Power Elites and Political Life], (Warszawa: Oficyna Wydawnicza Aspra-JR): 41–60.
- Wilhelmsen, J. (2004), *When Separatists Became Islamists: the Case of Chechnya*, Farsvrest Farsknings Institute (FFI Report), Norwegian Defence Research Establishment, <https://www.ffi.no/en/publications-archive/when-separatists-become-islamists-the-case-of-chechnya> (21.10.2022).
- Williams, D. (2018), *Israel to Russia: We Sat out Western Sanctions, so Help Us in Mid-east*, <https://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-syria-israel-russia/israel-to-russia-we-sat-out-western-sanctions-so-help-us-in-mideast-idUSKBN1I41AB> (21.10.2022).
- Zięba, R., S. Bieleń, J. Zając (2015), *Teorie i podejścia badawcze w nauce o stosunkach międzynarodowych* [Theories and Research Approaches in the Science of International Relations], (Warszawa: Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych).
- Mamaev, Š., P. Ivanov (1998), *Bog šel'fy metit*, "Kommersant-Vlast," https://www.kommersant.ru/doc/14088?fbclid=IwAR01Ncl_IguiIkPORTA9whyZ_onkOD-2VglqSzyRmDw_ZqNVRsqmPLkmrR-0 (22.11.2022).
- Matveev, O. (2017), *Abver na Severnom Kavkaze*, <https://vpk-news.ru/articles/17> (21.10.2022).
- Polivanov, N. (1998), *Temzavpadaet v Kaspijskoe more*, "Kommersant-Vlast," https://www.kommersant.ru/doc/14221?fbclid=IwAR1MEKLGHX9q-CAowC4_vI3H-8tHPJTZNruDf9_LiO18GivOXhQdGuzLBS8 (22.11.2022).
- Vladimir Putin: terrorizm tak že opasen, kak nacizm* [s.a.], <https://www.vesti.ru/article/2385201> (21.10.2022).
- Voroncova, L.M., S.B. Filatov, D.E. Furman (1994), *Religiâ i politika v sovremennom massovom soznanii, Religiâ i politika v postkommunisti* (Moskwa: M. Institut filosofii RAN).

Kwestia czeczeńska w stosunkach izraelsko-rosyjskich po 1991 roku

The Chechen Question in Post-1991 Israeli-Russian Relations

SYLWIA GORLICKA

Doktorantka, Uniwersytet Warszawski, Wydział Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych

e-mail: s.gorlicka@student.uw.edu.pl

 <https://orcid.org/0000-0002-1205-030X>

Streszczenie: W artykule poddano weryfikacji hipotezę, wedle której pozostanie Czeczenii w Federacji Rosyjskiej leży w żywotnym interesie zarówno Rosji, jak i Izraela, który oczekuje jednocześnie, aby władze rosyjskie prowadziły mniej kompromisową politykę wobec władzy Ramzana Kadyrowa i ograniczały autonomię Czeczenii. Problem ujęto z realistycznej perspektywy teoretycznej w badaniu stosunków międzynarodowych, ze względu na jego wymiar geopolityczny i dominację kwestii bezpieczeństwa energetycznego i antyterrorystycznego, strategii wojskowej oraz rywalizacji mocarstw o wpływy w tym istotnym obszarze.

Słowa kluczowe: Rosja, Izrael, Republika Czeczenii, relacje międzynarodowe, geopolityka

Abstract: This publication verifies the hypothesis that Chechnya's remaining in the Russian Federation is in the vital interest of both Russia and Israel, which at the same time expects the Russian authorities to pursue a less compromise policy towards Ramzan Kadyrov's rule and to limit Chechnya's autonomy. The problem was presented from a realistic theoretical perspective in the study of international relations, due to its geopolitical dimension and the domination of both energy and anti-terrorist security issues, military strategy, and the competition of powers for influence in this important area.

Keywords: Russia, Israel, Chechnya, international relations, geopolitics

Republika Czeczenii jako podmiot Federacji Rosyjskiej (dalej: FR) cieszy się stosunkowo dużym stopniem autonomii wobec centrum federalnego. Podobnie jak pozostałe republiki w ramach FR Czeczenia posiada atrybuty przynależne państwom, takie jak: konstytucja, parlament, prezydent¹, sąd najwyższy czy język państwowy, jak również ma prawo do

¹ Zgodnie z ustawą z 2010 r. poszczególne podmioty mają prawo do samookreślenia nazwy organu wykonawczego z uwzględnieniem czynników historycznych, tradycji, etnicznych i innych. Od 5 marca 2011 r. nazwa urzędu została zmieniona na „szef republiki”.

kształtowania własnego systemu władz, powołując organy władzy ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej, oraz – jak każda republika – ma prawo inicjatywy ustawodawczej przez wniesienie propozycji ustawy do Zgromadzenia Federalnego (Bodio 2014).

Podczas trwania końcowego procesu dekompozycji politycznej Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR) Czeczenia postanowiła podjąć próbę uzyskania niepodległości, co *de facto* w latach 1990–2000 udało się jej osiągnąć². Prowadziła bowiem niezależną od Moskwy politykę zagraniczną, otwierając izby handlowe (Mamaev, Ivanov 1998: 38)³, mianując konsulów (Ferfecki 2021)⁴, odbywając oficjalne wizyty zagraniczne zarówno w krajach Europy Zachodniej i Stanach Zjednoczonych, jak również tych świata islamu. Otrzymawszy szerokie poparcie nie tylko wizerunkowe i finansowe, ale także pod względem wyszkolenia wojskowo-wywiadowczego, uzyskała przewagę nad centrum federalnym, niepotrafiącym poradzić sobie z kryzysem na Kaukazie Północnym. Część państw zachodnich i bliskowschodnich, przyciągnięta wizją uzyskania partykularnych korzyści z zaistniałego konfliktu i słabości byłego mocarstwa światowego, podjęła wysiłki na rzecz dewaluacji wizerunku Rosji i udzieliła wsparcia separatystom czeczeńskim. Wyjątek stanowił Izrael, żywo i zaniepokojony nie tylko napływem imigrantów radzieckich, których absorpcja okazała się ogromnym wyzwaniem dla niewielkiego powierzchniowo państwa na Bliskim Wschodzie, ale przede wszystkim obserwujący renesans islamu, połączonego z nacjonalizmami w kontrolowanym dotychczas przez ZSRR jego „muzułmańskim podbrzuszu”. Radykalizacja muzułmanów, szczególnie

² Za początek separatyzmu czeczeńskiego uznaje się zwołanie pierwszego Czeczeńskiego Zjazdu Narodowego pod koniec 1990 r., w trakcie którego przyjęto ustawę o utworzeniu suwerennego państwa czeczeńskiego. Następnie już w czerwcu 1991 r. prezydent republiki Dżochar Dudajew ogłosił utworzenie Czeczeńskiej Republiki Nochni-Czo.

³ Wiosną 1997 r. w Waszyngtonie została zarejestrowana Kaukasko-Amerykańska Izba Handlowo-Przemysłowa, której przewodniczącym został Choż Nuchajew. Jeszcze w tym samym roku na forum gospodarczym w Szwajcarii stwierdził on, iż jego plany popierają Europejski Bank Odbudowy i Rozwoju oraz Bank Światowy. Głównym podmiotem inwestującym w to przedsięwzięcie był brytyjsko-francuski finansista i poseł do Parlamentu Europejskiego IV kadencji – James Goldsmith.

⁴ Działacz Solidarności Adam Borowski od 2005 r. jest „Honorowym Konsulem Czeczeńskiej Republiki Iczkerii”. Mimo iż ów tytuł nie jest uznawany przez polskie Ministerstwo Spraw Zagranicznych, sam zainteresowany informuje, że konsulem mianował go sam czeczeński „prezydent” Abdul-Chalim Sadułow, zaś legalność funkcji uzasadnia porównaniem jej do rządu polskiego na uchodźstwie w Londynie i prezydenta Ryszarda Kaczorowskiego.

dostrzegalna na Kaukazie Północnym, interpretowana była jako realne zagrożenie zarówno dla Rosji i Europy, jak i dla samego Izraela.

Tymczasem samozwańczy rząd Czeczenii – Iczkerii powołał do życia organy władzy państwowej, uchwalił konstytucję (zdążył ją nawet nowelizować), wedle treści której do naczelnych zasad ustroju Czeczenii, ujętych przede wszystkim w rozdziałach I i II, należały m.in.: zasada suwerenności i niepodległości państwowej, ale także stosunkowo wysoki stopień laickości życia polityczno-społecznego (Szukalski 2014). Po dojściu do władzy na Kremlu Władimira Putina konflikt z Czeczenią został odmrożony, a rząd rosyjski podjął próbę przywrócenia niesubordynowanej republiki do składu FR. Mimo unormowania sytuacji na Kaukazie Północnym i zachowania integralności terytorialnej Rosji moskiewskie elity władzy przekazały czeczeńskim władzom daleko idącą autonomię w zarządzaniu republiką, co zostało wykorzystane przez klan Kadyrowów. Świadczą o tym zarówno formalne rozwiązania ustrojowe, jak i interpretacja bieżących wydarzeń na obszarze Kaukazu Północnego. Problem przemian pod względem coraz bardziej samodzielnego zarządzania republiką i niemal brak reakcji Kremla na nawet najbardziej kryzysowe sytuacje w tym regionie niepokoi m.in. Izrael, żywo zainteresowany swoim bezpieczeństwem i ochroną przed fundamentalizmem muzułmańskim.

Zważywszy na odmienne od państw zachodnich i bliskowschodnich zachowanie Izraela wobec konfliktu czeczeńskiego, jak również nawiązywanie do owej tematyki w wypowiedziach izraelskich polityków, podkreślających istotność utrzymywania przez Jerozolimę dobrych relacji z Moskwą, zasadnym jest podjęcie tematu stopnia zainteresowania pozostaniem Czeczenii w ramach terytorium FR. Temat ten nie jest podejmowany szerzej ani w literaturze zagranicznej, ani krajowej. Można zetknąć się jedynie z publikacjami dotyczącymi wspólnej polityki Rosji i Izraela przeciwko terroryzmowi islamskiemu na świecie, wspólnocie interesów w tym względzie, lecz nie zwraca się większej uwagi na kontekst Kaukazu Północnego ani Republiki Czeczenii. Obszar ten jest szczególnie istotny ze względów geopolitycznych, wręcz strategiczny z punktu widzenia zarówno Rosji, jak i państw muzułmańskich, co zostanie szerzej omówione w dalszej części niniejszego artykułu.

W publikacji została przyjęta hipoteza, wedle której pozostanie Czeczenii w FR leży w żywotnym interesie Rosji oraz Izraela, który oczekuje jednocześnie, aby władze rosyjskie prowadziły mniej kompromisową politykę wobec władzy Ramzana Kadyrowa i ograniczały autonomię Czeczenii.

Problem został ujęty z realistycznej perspektywy teoretycznej w badaniu stosunków międzynarodowych (Zięba, Bieleń, Zajac 2015: 127–152), ze względu na jego wymiar geopolityczny i dominację kwestii bezpieczeństwa zarówno energetycznego, jak i antyterrorystycznego, strategii wojskowej oraz rywalizacji mocarstw o wpływy w tym istotnym obszarze.

Metodologia wykorzystana do opracowania niniejszego tematu obejmuje analizę wypowiedzi polityków rosyjskich, izraelskich i czeczeńskich oraz przegląd publikacji prasowych i literatury przedmiotu, szczególnie tej dotyczącej specyfiki czeczeńskiego terroryzmu i jego przejawów. Uwzględniono w niezbędnym stopniu perspektywę historyczną ze względu na istotność opisu dziejów Żydów Kaukazu oraz części *aliji*⁵ pochodzenia radzieckiego, która posiada szereg cech dystynktywnych wobec reszty emigracji radzieckiej w Izraelu. Analiza historyczna jest niezbędna również z uwagi na złożoność tematyki kolaboracji Czeczenów z III Rzeszą w czasie inwazji Niemiec na ZSRR w okresie II wojny światowej. Niestety, dostęp do źródeł historycznych na ten temat jest ograniczony, co dostrzegają badacze zajmujący się powyższą kwestią, m.in. Viatcheslav Avioutskii, Jarosław Gdański, Oleg Matveev czy Tomasz Grabowski (Avioutskii 2005; Gdański 2005; Grabowski 2017; Matveev 2017). Jednocześnie publikacje wyróżnionych autorów okazały się najbardziej przydatne z punktu widzenia tematu artykułu.

Należyte pochylenie się nad omawianą kwestią pozwala na dostrzeżenie odmienności interesów Izraela od celów jego głównego sojusznika (Stany Zjednoczone). Okazuje się bowiem, iż nie tylko nie zawsze pokrywają się one, ale przede wszystkim bliskowschodnie mocarstwo nuklearne⁶ zdaje sobie sprawę z tego, jak istotnym państwem – z punktu widzenia bezpieczeństwa i stabilności na Bliskim Wschodzie – jest Rosja. Tym bardziej zrozumiałym zjawiskiem staje się coraz ściślejsza współpraca obu państw w ramach sektora technologiczno-wojskowego oraz wspólne wypracowywanie strategii wobec zagrożenia radykalizmu islamskiego.

⁵ *Alija* (hebr. wstąpienie) – żydowska imigracja do Palestyny, a po 1948 r. do Izraela.

⁶ Oficjalnie Izrael nie posiada uzbrojenia nuklearnego, jednak według Sztokholmskiego Międzynarodowego Instytutu Badań nad Pokojem państwo to jest w posiadaniu ok. 80 głowic jądrowych.

1. Geopolityczne znaczenie Kaukazu Północnego

Kaukaz Północny jest niezwykle istotnym regionem z punktu widzenia geopolityki Europy, Rosji, Azji Centralnej, ale również Bliskiego Wschodu. Wynika to z jego położenia geograficznego. Kaukaz, co trafnie ujął politolog i były doradca do spraw bezpieczeństwa narodowego Stanów Zjednoczonych Zbigniew Brzeziński, jest jak „korek od butelki” prowadzący do bogactw i zasobów Azji Centralnej oraz Morza Kaspijskiego (Brzeziński 1998), ponieważ przez ten obszar przebiega najkrótszy szlak łączący wymieniony region z Europą. Należy jednak podkreślić, iż politolog miał na myśli przede wszystkim rolę Azerbejdżanu na rynku energetycznym w regionie kaspijskim. Ocenia się wręcz, że przywrócenie władzy rosyjskiej na całym Kaukazie (w tym na Kaukazie Południowym) zagroziłoby w sposób realny niepodległości państw centralnoazjatyckich (Brzeziński 1998).

Atrakcyjność Kaukazu wynika z jego bogactw naturalnych, lecz w największym stopniu z możliwości ich skutecznego przesyłu. Położenie Czeczenii doceniły szczególnie kraje zachodnie w latach 90. XX w., kiedy rozpoczęto planowanie wydobywania ropy naftowej i jej przesyłu właśnie przez ten obszar. Transport czeczeńskiej i kaspijskiej ropy miał odbywać się za pomocą dotychczasowego rurociągu „Przyjaźń”, czyli przebiegać przez Rosję, Ukrainę i dalej do Europy Zachodniej. Drugi projekt to droga Baku–Grozny–Rostów–Krzemieńczuk–rurociąg „Przyjaźń”. Następnie miał on przecinać terytorium Polski oraz Niemiec (Polivanov 1998). Sieć planowano rozwinąć aż do Iranu, dlatego też biznesmeni brytyjscy i amerykańscy zaczęli lobbować do swoich rządów, aby unormowały relacje z tym – dotąd izolowanym – państwem⁷. Z punktu widzenia Rosji niezwykle istotnym było i jest utrzymanie kontroli nad obszarem północnokaukaskim, gdyż dostęp do tras przesyłowych i surowców w dużej mierze warunkuje jej mocarstwową pozycję (Bodio 2009: 86–87).

Kolejnym czynnikiem oddziałującym na Kaukaz Północny jest niezaprzeczalny fakt, iż jest to swego rodzaju punkt styczny wielu cywilizacji, kultur i organizmów państwowych, stanowi on tygiel etniczno-religijny

⁷ Wobec pomysłu zaangażowania w projekt Iranu najbardziej sceptycznie podchodziły Stany Zjednoczone. Jako że FR nie była brana pod uwagę jako partner w tym względzie, kontynuowano ostrą narrację wobec działań rosyjskich służb i wojska na terenie Czeczenii. Retorykę zmienił dopiero premier Tony Blair, kiedy to Gruzja odmówiła tranzytu czeczeńskiej ropy przez swoje terytorium, a tym samym pozostawiła swoich dotychczasowych, potencjalnych kontrahentów samym sobie.

(Iwańczuk 2008: 17–18). Muzułmańską Czechenię zazwyczaj kontrastuje się z prawosławną Rosją, co miałooby przyczynić się do konfliktu wyłącznie na tej linii. Tymczasem Kaukaz Północny był w ciągu swojej historii wręcz „skąpany” w morzu różnorodnych oddziaływań. Ludność tego obszaru sąsiadowała z różnymi ludami Wielkiego Stepu (Scytami, Sarmatami, Połowcami, Hunami, Awarami; Gumilow 1973; Mikołajec, Wendt 2017), Persami, Grekami⁸, Bizancjum, Arabami (kalifatem) i Chazarami. Kontakt ze Słowianami był znacznie późniejszy, choć nie mniej istotny.

Wszystkie te wymienione ośrodki odcisnęły swoje piętno na ludności omawianego obszaru. W Europie państwa przechodziły kolejne fazy rozwoju: feudalizm, monarchię absolutną, rewolucje narodowe, tymczasem Kaukaz Północny nie doświadczał tego typu przemian. Wprawdzie Czecheni posiadali pewne formy państwowości z XV–XVI-wiecznym rodowodem, lecz nie wystarczyły one do ukształtowania na tym obszarze zwartego organizmu państwowego zdolnego oprzeć się ambicjom rosyjskim. Zatem Kaukaz, w tym leżąca w jego obszarze Czechenia, jest obszarem styku wielu kultur i religii, doświadczonym w tym względzie historycznie. Jednocześnie było to peryferyjne miejsce względem centrów oddziaływania, które nań wpływały.

Powyższe uwarunkowania muszą czynić dogodny grunt nie tylko do powstawania konfliktów etnopolitycznych, ale także do rozgrywania interesów wielkich mocarstw, doskonale zdających sobie sprawę z wymienionych cech regionu. Złożoność problemów i ich tła historycznego jest tak wielka, że zdaniem np. Kamila Gołasia nie można mówić o „bałkanizacji” Kaukazu, a raczej „kaukazyzacji” Bałkanów (Gołaś 2011: 110). Wykorzystywane jest to zarówno przez siły zewnętrzne, jak i same elity władzy Republiki Czechenii.

Nielatwa historia relacji Czechenów z Imperium Rosyjskim, a następnie ZSRR była szeroko wykorzystywana podczas konfliktu republiki z centrum federalnym w latach 90. XX w. Na banknotach, mapach topograficznych, ulotkach, znaczkach pocztowych prezentowane były symbole nawiązujące do historii Czechenów: wieże obronne, Imam Szamil, wielka wojna kaukaska, motyw legendarnej wilczycy itp. (Coudroy 2005)⁹. W okre-

⁸ Chodzi o grecką kolonię Dioskurię, dzisiejsze Suchumi.

⁹ Interesującym zagadnieniem jest wydana w latach 90. XX w. w czasie trwania konfliktu rosyjsko-czecheńskiego mapa Czechenii. To kartograficzne przedsięwzięcie, według interpretacji naukowców francuskich, nie tylko miało służyć niesieniu pomocy humanitarnej

sie konfliktu rosyjsko-czeczeńskiego pełniły te zabiegi rolę integracyjną oraz uzasadniającą prawo Czeczenów do samostanowienia politycznego. Dzięki odwołaniu do tradycji adatu¹⁰ również ze strony secesjonistycznych elit czeczeńskich islamizacja (w stylu bliskowschodnim) Czeczenów została ograniczona. Niemniej pozostało w republice poczucie przynależności do światowej *ummy*¹¹ muzułmańskiej, a to obecnie staje się jednym z czynników sprzyjającym oddalaniu się cywilizacyjnemu Czeczenii.

Nie oznacza to bynajmniej zaniku infiltracji republiki, podobnie jak innych republik muzułmańskich FR przez ugrupowania muzułmańskie zewnętrzne pochodzenia, finansowane ze środków państw bliskowschodnich. Wprawdzie odrodzenie islamu na obszarze FR, jak również byłych islamskich republik radzieckich dostrzegalne było już w latach 80. XX w. (Voroncova, Filatov, Furman 1994: 40)¹² i postępowało aż do swego apogeum w latach 90. ubiegłego wieku. Jak się jednak okazuje, na Kaukazie Północnym proces ten nie zakończył się ani nie wytworzył takiej formy „obrządku”, która potrafiłaby w formie symbiozy współżyć z centrum

i materialnej dla ludności czeczeńskiej na terenie republiki. Mapa miała przede wszystkim polityczne znaczenie, które nadawało opatrzenie jej „obrazami wzmacniającymi tożsamość narodową” (określenie wprowadzone przez francuskiego geografa Jeana Gottmanna): znaczki zawierające ilustracje nawiązujące do historii Czeczenów, z widniejącą nazwą „Iczkeria”, paszporty Republiki Iczkerii, biogramy bohaterów wojen czeczeńskich itp. Można wnioskować, iż sporządzenie mapy nie miało – wbrew zapewnieniom twórców – jedynie pomagać w orientacji topograficznej działaczom akcji humanitarnych, lecz przede wszystkim trafić w ręce samych Czeczenów i oddziaływać na ich ambicje suwerenizacyjne.

¹⁰ *Adat* (arab.) – prawo zwyczajowe funkcjonujące w Czeczenii równoległe z prawem szariatu, wynikające z islamskich postaw wiary.

¹¹ *Umma* lub *ummah* (arab.) – w języku arabskim oznacza naród, społeczność, zaś w znaczeniu religijnym (islamskim) całą wspólnotę islamską.

¹² Podobnie jak Iwona Kaliszewska uważam, iż reislamizacja Kaukazu Północnego nie była ideą związaną z „romantycznym” powrotem narodów muzułmańskich tamtego regionu do wiary przodków czy próbą przewyciężenia (w dogodnej dla tego chwili) trwającej przez kilkadziesiąt lat radzieckiej ateizacji, lecz miała ona charakter narodowościowy. Argumentem za postrzeganiem ówczesnych procesów w taki sposób jest wysoki stopień powierzchowności identyfikacji islamskiej narodów Kaukazu Północnego w tamtym okresie. Wprawdzie wydawano prasę muzułmańską, zakładano ugrupowania polityczne odwołujące się do wiary Mahometa, a także odbudowywano meczety, a ze strony centrum związkowego weszła w życie m.in. ustawa zezwalająca na publiczne manifestowanie swojej religijności, to jednak ludność Kaukazu Północnego traktowała islam przede wszystkim jako element samoidentyfikacji etnicznej. Pewien stopień „wychodzenia” ludności FR ze swoją wiarą poza sferę prywatną dostrzegalny był wówczas w całym kraju.

federalnym. Choć akty terroru i wrogości ze strony republiki nie przybierają form podobnych do tych z końca minionego wieku, można dostrzec pewne niebezpieczne tendencje, objawiające się w polityce Kadyrowów.

2. Czeczenizacja i reislamizacja

Islamizacja Czeczenii (Grochmalski 2003: 50)¹³ dokonywała się w kilku etapach. Każdorazowo działo się to (i nadal dzieje) przy szerokim udziale rozmaitych zagranicznych organizacji religijnych, które czynią to zasadniczo w imię polityki mocarstwowej swoich mocodawców. Już w latach 80. XX w. zaczęto wydawać prasę religijną, otwierano meczety, odbywały się wyjazdy elit religijnych do krajów Bliskiego Wschodu w celach zarówno religijnych, jak i edukacyjnych. Muzułmanie z obszaru radzieckiego poszerzali swoje kontakty z islamskim matecznikiem. Działo się to poza kontrolą centrum związkowego, co w rezultacie przyczyniło się nie tylko do powstawania tendencji separatystycznych na obszarze rosyjskiego „islamskiego podbrzusza” (Diec 2015: 144)¹⁴, ale przede wszystkim otworzyło drogę do transformacji narodów muzułmańskich na obszarze poradzieckim. Brak kontroli centrum federalnego nad kształceniem kadr duchowieństwa muzułmańskiego oznaczał brak możliwości kontrolowania treści oraz form przekazywanych na kazaniach i w szkołach. Proces ten ma swoje źródła jeszcze przed upadkiem ZSRR, a sprzyjał zdecydowanie dekompozycji i osłabianiu państwa radzieckiego, a potem rosyjskiego.

Kolejnym etapem była reislamizacja dokonująca się już w sposób jawny. Rozpad mocarstwa radzieckiego umożliwił organizacjom pozarządowym, w tym również pochodzenia bliskowschodniego, głębszą penetrację tych podmiotów, które wprawdzie jeszcze pozostały w związku z Moskwą, lecz posiadały ambicje suwerenizacyjne. Jednym z nich była Czeczenia,

¹³ W literaturze często występuje – obok pojęcia „odrodzenie” – termin „islamizacja”, który uważam za niefortunny dobrany do omawianego tematu, gdyż islamizacja jest procesem implementacji wiary muzułmańskiej na danym terenie, gdzie uprzednio ona nie występowała, a nie powrotem do niej. Tymczasem do Czeczenii, jak wcześniej wspominałam, islam dotarł znacznie wcześniej. Część badaczy uważa, iż nastąpiło to już w XV w., inni przesuwają ten moment aż do XVIII w.

¹⁴ Jest to określenie stosowane m.in. przez Joachima Dieca wobec muzułmańskich podmiotów FR, wcześniej ZSRR, zaś jego autorem jest Aleksander Sołżenicyn.

na obszarze której rozpoczęły wówczas działalność organizacje pozarządowe (ang. *non-government organization* – NGO) saudyjskie, tureckie i irańskie (względnie ugrupowania związane z Al-Kaidą). W ramach polityki owych podmiotów tworzono miejsca pracy w republice, budowano szkoły, sierocińce, wspierano materialnie najbardziej potrzebujących oraz edukowano religijnie młodzież i dorosłych (Wilhelmsen 2004: 29)¹⁵. Choć początkowo separatyści czeczeńscy chętnie korzystali z pomocy, to jednak po pewnym czasie zorientowali się, iż pod pozorami empatii i aktywizmu kryje się próba modyfikacji tożsamości narodowej Czeczenów w kierunku, który jest im zdecydowanie obcy. Z punktu widzenia islamu bliskowschodniego islam czeczeński jest *szirkiem*¹⁶, z powodu swego adatowego charakteru. Sam naród czeczeński w swojej historii doświadczył wielu prób „nawracania” go na islam sunnicki, lecz bez powodzenia, kończąc się wyludnianiem obszaru ich zamieszkiwania, szukaniem azylu poza granicami republiki lub praktykowaniem obrządku w ukryciu.

W czasie wojen rosyjsko-czeczeńskich radykalizacja religijna napędzana była przez czynniki zewnętrzne, jednakże w czasie trwania konfliktu same elity czeczeńskie uznały owe zjawisko za niekorzystne zarówno z punktu widzenia kulturowego, jak i dyplomatycznego, tj. żadne państwo zachodnie nie udzieliło poparcia dla radykalnego religijnego podmiotu, a o takie wsparcie szczególnie się wówczas starano. Problem powrócił w latach 2000–2007, kiedy konflikt został odmrożony przez W. Putina, nowego prezydenta FR, starającego się odbudowywać mocarstwową pozycję swego kraju. Dochodziło do ataków terrorystycznych w wykonaniu Czeczenów i przy współudziale ich bliskowschodnich partnerów. Zbiegło się to w czasie z atakami terrorystycznymi w Stanach Zjednoczonych, a także negocjacjami strony izraelskiej z przywódcą palestyńskiego ruchu wyzwolenieckiego Jasirem Arafatem, w który to Rosja była zaangażowana. Rosja poparła proces pokojowy na Bliskim Wschodzie i porozumienia z Oslo w 1993 r. Jasir Arafat był częstym gościem w Moskwie w okresie od lat 90. XX w. do 2001 r. Jednak stosunki napotykały również przeszkody

¹⁵ Budowano również meczety oraz szkoły z internatami dla czeczeńskich sierot, gdzie uczono dzieci języka arabskiego oraz bliskowschodniej wykładni Koranu i sunnickich kodów postępowania. Młode osoby, które nie miały szansy wychowywać się w tradycyjnej rodzinie czeczeńskiej, nie znały *de facto* alternatywnego sposobu myślenia czy obyczajowości, zatem łatwo stawały się wiernymi, szeregowymi bojownikami fundamentalizmu islamskiego.

¹⁶ *Szirk* (arab.) – w islamie grzech polegający na oddawaniu czci czemuś lub komuś innemu niż Allah.

ze względu na zaangażowanie Palestyny w wojny czeczeńskie. Gdy Stany Zjednoczone odkryły zastosowanie dla gazu łupkowego, a tym samym straciły zainteresowanie kaspijskimi bogactwami naturalnymi, ograniczyły wówczas poparcie dla czeczeńskiej strony konfliktu. Do władzy w republice doszło stronnictwo Kadyrowów, które zrezygnowało z walki z Moskwą i zadeklarowało chęć ułożenia stosunków z rządem rosyjskim w sposób koncyliacyjny.

Oficjalnie obecny rząd czeczeński walczy z partyzantką salaficką na swoim terenie, co czyni atmosferę partyzancko-dywersyjnej wojny domowej. Młodzież czeczeńska nieusatysfakcjonowana możliwościami rozwoju dołącza do bojowników. Dochodzi do utrwalania się permanentnej walki między radykałami muzułmańskimi a władzami czeczeńskimi, wspieranymi przede wszystkim finansowo przez Kreml (Kaliszewska 2011). Taki uproszczony obraz powszechnie prezentowany jest zarówno w publicystyce, jak i w literaturze naukowej i dokumentalicy. Tymczasem sytuacja jest daleko bardziej złożona.

Obecnie można obserwować trzecią falę reislamizacji Czeczenii, wspieraną przez ród Kadyrowów. W rzeczywistości bowiem bojownicy o Kaukaski Emirat nie są zwalczani przez służby czeczeńskie ze względu na jej sprzeciw wobec islamu salafickiego pod względem np. doktrynalnym. Działalność antysalaficka wynika z chęci utworzenia monopolu ideologiczno-religijnego przez ród Kadyrowów. Islam, który jest oferowany przez rządzącą Czeczenią elitę, nie jest mniej „purytański” w praktyce niż ten promowany przez wspierane przez Al-Kaidę i tzw. Państwo Islamskie (ISIS) grupy terrorystyczne. Władze Czeczenii popierają rozmaite sunnickie tendencje społeczne, takie jak wielożeństwo (Kaliszewska 2011: 105)¹⁷, nie tylko wśród bogaczy. Zasada czterech żon w praktyce nie jest przestrzegana, a przyzwolenie na posiadanie wielu żon i kochanek wypływa ze strony samych mułłów, wszak kształconych najczęściej w Rosji, a mimo to promujących jakże obce Czeczenom praktyki¹⁸. Wyjaśniane jest to oficjalnie trudną sytuacją socjalną wdów i kwestią potrzeby utrzymania optymalnego poziomu przyrostu naturalnego. O ile jeszcze w czasie wysiedleń stalinowskich

¹⁷ W Inguszetii wielożeństwo zostało nawet na krótko zalegalizowane przez prezydenta Rusłana Auszewa.

¹⁸ W meczecie w Machaczkałe mułła prowadzi swego rodzaju swaty – kobiety, które chciałyby być drugimi żonami, zgłaszają się do niego, a on ogłasza to na kazaniu, zachęca mężczyzn do ożenku. Tego typu praktyki stają się coraz bardziej popularne na niemal całym Kaukazie Północnym.

mogłoby to faktycznie stanowić jakieś uzasadnienie, o tyle współcześnie w sposób ewidentny nie stanowi to przyczyny takiego stanu rzeczy.

Sytuacja kobiet w Czeczenii przypomina coraz bardziej model bliskowschodni. Tradycyjny podział obowiązków małżeńskich jest zrozumiały w przypadku, kiedy mężczyzna podejmuje pracę zarobkową, a gorzej z reguły opłacana kobieta pozostaje w domu i opiekuje się dziećmi, jednakże w przypadku Czeczenów mężczyźni w większości nie pracują. Ogół obowiązków spada na kobietę, która zazwyczaj funkcjonuje nie tylko w związku niemonogamicznym (rodzi to konflikty¹⁹), ale przede wszystkim nie może decydować o swoim losie. Powszechne stają się zjawiska niezgodne z prawem federalnym takie jak: małżeństwa aranżowane, śluby nieletnich kobiet, porwania „matrymonialne”, honorowe zabójstwa, utrudnianie dziewczynkom i kobietom uzyskania wykształcenia. Wbrew pozorom lepsze wykształcenie kobiet, szczególnie w europejskich ośrodkach edukacyjnych, sprzyjałoby niwelowaniu radykalizmu muzułmańskiego w republice, gdyż wykształcona żona mogłaby pozytywnie oddziaływać na swego męża. Ponadto przewaga kobiet z wyższym wykształceniem stanowiłaby siłę „uświadamiającą” żeńską część czeczeńskiego społeczeństwa w ich położeniu. Niestety, jursprudencja Koranu jest coraz bardziej widoczna w życiu społecznym republiki. Kobiety pracujące w urzędach mają obowiązek noszenia chusty na głowie oraz długich spódnic, zaś mężczyźni zachęca się do ubioru tradycyjnie muzułmańskiego, a nie czeczeńskiego lub „europejskiego”. Okresowo wprowadza się zakaz spożywania alkoholu w republice (policja stosuje kary wobec osób, które spożywają alkohol w Nowy Rok), penalizuje się homoseksualizm, a władze stanowczo podkreślają, iż oczekują, aby chłopcy urodzeni w dniu urodzin Mahometa nosili jego imię.

Na uroczystościach republikańskich obecni są dygnitarze krajów arabskich, np. na uroczystość otwarcia meczetu w Groznych przybył Alszejch Abdulatif Abdulaziz, minister do spraw religii Arabii Saudyjskiej. Należy przy tym dostrzec, iż wprawdzie muzułmanie stanowią większość w kilku regionach Rosji (Inguszetia, Czeczenia, Dagestan, Kabardo-Balkaria, Karaczajo-Czerkiesja, Baszkiria, Tatarstan), to nigdzie zasady religijne nie są tak

¹⁹ Konflikt w takich sytuacjach nie tylko dotyczy zazdrości jednej żony o drugą, ale również tworzenia przez migrujących Czeczenów do europejskiej części Rosji alternatywnych związków z Rosjankami. Przy czym nie-Czeczenka nie zdaje sobie sprawy z tego, iż uczestniczy w trójkacie miłosnym. Duchowni muzułmańscy nie przeciwdziałają takiemu procederowi.

silnie promowane przez władzę i nie wpływają w takim stopniu na życie codzienne jak w Czeczenii.

Równolegle w republice odbywa się czeczenizacja, która – z punktu widzenia Kremla – jest nie mniej niebezpieczna dla integracji państwa i narodu w ramach tzw. polityki *rossijskiej nacji*²⁰. W szkołach, urzędach oraz w mediach coraz rzadziej używany jest język rosyjski. Ramzan Kadyrow posiada nawet własne siły zbrojne bazujące na dawnych batalionach operacyjnych radzieckiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, a obecnie tylko formalnie podległych rosyjskiej Gwardii Narodowej, które jednocześnie można uznać zarówno za jego prywatną armię, jak i załazek „narodowej armii” czeczeńskiej. Służby republikańskie cieszą się szeroką autonomią wobec służb bezpieczeństwa szczebla federalnego, co objawia się wręcz samodzielnością w podejmowaniu działań na obszarze republiki. Pod kontrolą władz centralnych w Czeczenii pozostawiono jedynie lokalną Federalną Służbę Bezpieczeństwa.

Mimo że ponad 80% dochodów republiki pochodzi z dotacji federalnych, centrum federalne kontroluje jedynie sektor energetyczny w Czeczenii. Dysproporcja wkładu Kremla wobec tego, co otrzymuje w zamian jest coraz bardziej dostrzegalna. Czeczeńskie elity władzy czerpią dodatkowe zyski z danin płaconych przez lokalne instytucje państwowe i prywatne na rzecz związanej z rodem Kadyrowów Fundacji im. Achmata Kadyrowa (Benedyczak 2019). Owa niezależność działania była szczególnie dostrzegalna w momencie, kiedy doszło do *de facto* aneksji przez Republikę Czeczenii części terytorium jej sąsiada oraz podjęto próby podobnego działania wobec drugiego²¹. Tym samym okazuje się, iż suwerenność władzy rosyjskiej na terenie Czeczenii jest zagrożona, a bezpieczeństwo antyterrorystyczne realnie pozostawia wiele do życzenia. Uzasadnionym zatem jest osąd, iż Czeczenia coraz bardziej oddala się zarówno cywilizacyjnie,

²⁰ *Rossijskiej nacji* (ros.) – program integracji narodu rosyjskiego wokół idei obywatelstwa rosyjskiego jako spoiwa dla wieloetnicznego narodu rosyjskiego wdrażany przez administrację prezydenta W. Putina.

²¹ Ramzan Kadyrow metodami siłowymi wymusił na sąsiedniej Republice Inguszetii, aby ta zrzekła się 10% swojego terytorium na rzecz rządzonej przez niego Czeczenii. Wywołało to masowe protesty Inguszów, a w efekcie dymisję przywódcy Inguszetii. Następnie władze Czeczenii zmusiły Republikę Dagestanu do podjęcia analogicznych rozmów na temat zmian terytorialnych. Mimo napięć w Inguszetii rosyjski Sąd Konstytucyjny zatwierdził czeczeńsko-inguską umowę graniczną, a władze centralne nie interweniują w sprawie bezprecedensowego przesuwania granic wewnątrz FR.

jak i religijnie od całej oraz od innych islamskich podmiotów FR. Implikuje to powstawanie uzasadnionych obaw ze strony krajów zagrożonych terroryzmem muzułmańskim oraz samej FR. Najbardziej narażonym na działalność islamistów krajem jest zdecydowanie Izrael, który jako sojusznik Stanów Zjednoczonych również zwraca uwagę na to, jak sytuacja dotycząca bezpieczeństwa antyterrorystycznego kształtuje się w Rosji.

3. Republika Czeczenii w percepcji Izraela i Rosji

Związek Kaukazu i Bliskiego Wschodu, jak zostało ustalone wyżej, jest szczególnie pod względem kulturowo-religijnym, tj. bliskowschodnie kraje świata islamu oddziałują na islamskie republiki zarówno Kaukazu Północnego, jak i Kaukazu Południowego, gdyż obszar ten jest naturalnym celem imperialnych ambicji przede wszystkim Arabii Saudyjskiej, Iranu i Turcji. Pod względem historycznym Republika Czeczenii była niegdyś domem dla stosunkowo licznej mniejszości żydowskiej. Żydzi ci posługiwali się kilkoma dialektami języka Tat (zachodnia gałąź irańskiej grupy języków). Byli to prawdopodobnie potomkowie Żydów z północnego Iranu, a być może także z pobliskich regionów Cesarstwa Bizantyjskiego, którzy osiedlili się wśród ludności posługującej się tym językiem. Ta zmiana populacji rozpoczęła się w czasie podbojów muzułmańskich na tych obszarach (639–643) i trwała do podboju mongolskiego (połowa XIII w.). Do XVIII w. na obszarze dzisiejszego Azerbejdżanu i południowego Dagestanu znajdował się właściwie cały pas osiedli żydowskich, zaś największa z osad Aba Sawa stanowiła centrum życia duchowego Górskich Żydów. Spokój zakłócił wybuch wojny kaukaskiej (1817–1864), kiedy to nastąpiła radykalizacja religijna na obszarze Kaukazu Północnego, indukowana przez władzę Imama Szamila. Wajnachowie poczęli siłą nawracać Żydów na islam i zmuszać ich do udziału w walkach. Górscy Żydzi, mimo wprowadzenia przez administrację carską regulacji dotyczących obszaru ich zamieszkiwania, zdecydowali się uciec na terytorium kontrolowane przez Imperium, rozwijając tam później działalność gospodarczą (Center for Research on Jewish Communities of the Caucasus and Central Asia 2021). Część społeczności żydowskiej pozostała na Kaukazie, gdzie do czasu rozpadu ZSRR funkcjonowali obok większości muzułmańskiej.

Żydzi radzieccy pochodzących z Kaukazu, doświadczający intensywnych akcji antyreligijnych w ciągu istnienia ZSRR, mimo wszystko zachowali swoją tożsamość religijną i kulturową. Zdaniem autorki stało się tak ze względu na przebywanie tejże grupy w środowisku muzułmańskim, w którym śluby mieszane należały prawdopodobnie do rzadkości i mimo stosunkowo „tolerancyjnego” i absorpcyjnego wręcz charakteru lokalnych tajpów dochodziło niejako do samoizolacji jednych od drugich; ludność żydowska i muzułmańska żyły ze sobą równolegle, zaś elementy religijne pełniły istotną funkcję dystynktywną, zatem nie mogły one zanikać. Z pewnością istotną rolę odegrał czynnik geograficzno-środowiskowy, który czyni Kaukaz odrębnym, odizolowanym obszarem od reszty kraju.

Dodatkowo obszar ten infiltrowany jest przez organizacje islamistyczne za pośrednictwem trzech mocarstw. Sam Kaukaz natomiast, a precyzyjniej ujmując – możliwość zarządzania sytuacją w nim, to potencjał oddziaływania na państwa Azji Centralnej oraz Bliskiego Wschodu. Zmiany na Kaukazie indukowane przez kraje islamskie będą wpływały również na sytuację na Bliskim Wschodzie, zaś wszelkie niepokoje i konflikty poskutkują m.in. niekontrolowaną emigracją ludności, pojawianiem się zbrojnych bojówek i zasilaniem organizacji terrorystycznych przez osoby pochodzenia kaukaskiego.

Na znaczenie Czechenów zarówno jako członków *ummy*, jak i wojowników wskazuje ich udział w stabilizacji sytuacji w Syrii i zwalczaniu ISIS, wprawdzie w ramach armii rosyjskiej, ale jednocześnie w roli uczestników pertraktacji. W Syrii obecnie stacjonuje kilka tysięcy żołnierzy czecheńskich, znakomicie radzących sobie w warunkach bliskowschodnich, nie tylko ze względów religijnych, ale i topograficzno-terenowych²². Na skuteczność walki wpływa również charakter narodowy Czechenów wykształcony w niełatwym górskim klimacie. Stanowią oni zatem niezwykle istotny element armii rosyjskiej, lecz jednocześnie w razie konfliktu między republiką a centrum federalnym są bardzo trudnym przeciwnikiem, o czym Rosja niejednokrotnie się przekonała (Rudee 2016)²³.

²² Ze względu na swoje górskie pochodzenie Osetyjczycy i Czecheni znakomicie radzą sobie z tzw. wiadem górskim i trudnymi warunkami przyrodniczo-atmosferycznymi. W środowisku bliskowschodnim umiejętność tę mają lepiej rozwiniętą niż Słowianie czy Azjaci.

²³ Rosja w walce z terrorystami muzułmańskimi, także w misjach zagranicznych, korzysta z wyjątkowych zdolności militarnych i islamskiej tożsamości Czechenów, zaś Izrael angażuje wojskowo oddanych i odważnych Druzów, w tym osoby z dysfunkcjami fizycznymi i intelektualnymi.

Mimo różnic dzielących Rosję i Izrael Moskwa pełni rolę stabilizatora na Bliskim Wschodzie, dlatego obie strony starają się nie konfliktować nawet w świetle odmienności stanowisk w kwestii syryjskiej i Baszszara al-Asada. Kooperacja Rosji i Izraela ma strategiczne znaczenie dla obu stron, bowiem dotyczy niemal wszystkich możliwych sfer współpracy, tj. od modernizacji rolnictwa (Azulai 2019; Collinson 2016)²⁴, przez handel cennymi kruszcami (*Branża diamentowa w Izraelu 2020*)²⁵, po – co jest szczególnie istotne z punktu widzenia niniejszego tekstu – technologie militarne (Hilsmann 2019)²⁶. W wymiarze wojskowym istnieje obecnie ciągła i kompleksowa

²⁴ Izraelskie ministerstwo rolnictwa w stosunkowo dużym stopniu dopomogło w realizacji unowocześnienia i zwiększenia wydajności rosyjskiego sektora rolniczego, co przyczyniło się do tego, iż Rosja stała się po raz pierwszy od czasów Imperium Rosyjskiego eksporterem zboża, a nie jego importerem. Sankcje gospodarcze mocno uderzyły bowiem w rosyjski rynek żywności, a co za tym idzie – kraj ten zagrożony był brakami pod tym względem. Izrael jako kraj doświadczony w zakresie hodowli roślin i zwierząt w niesprzyjających temu warunkach klimatycznych okazał się znakomitym partnerem dla podupadającego do niedawna rolnictwa rosyjskiego.

²⁵ Istotną gałęzią współpracy gospodarczej jest np. handel diamentami. Izrael jest jednym z największych centrów szlifowania i międzynarodowego obrotu diamentami. Zależnie od roku udział produkcji diamentów w całym przemyśle izraelskim stanowi 19–23. To właśnie surowiec rosyjski w dużej mierze trafia do izraelskich (jak również belgijskich) szlifierni, a następnie na światowe giełdy i do sklepów jubilerskich na całym świecie. Do FR obecnie należy 40% rynku handlu diamentami, zaś spółką monopolistą w jej przypadku jest przedsiębiorstwo Ałrosa, która oprócz zarządzania zakładami przetwórstwa surowcowego i elektrowniami zajmuje się eksploatacją kominów kimberlitowych na Syberii oraz posiada niemałe udziały w kopalniach usytuowanych w Afryce. Co ważne, spółka otworzyła kilka oddziałów sprzedaży na całym świecie, m.in. w Londynie (Wielka Brytania), Antwerpii (Belgia), Hongkongu (Chiny), Dubaju (Zjednoczone Emiraty Arabskie), a także w Stanach Zjednoczonych i Izraelu. Miasto Natania, w którym skupia się większość izraelskich szlifierni diamentów, zdobyła sobie miano Diamentowego Miasta. Pozostałe znane z ilości i jakości szlifiernie znajdują się w Tel Awiwie i leżącym w jego dystrykcie Ramat Gan.

²⁶ Strona rosyjska zainteresowana jest również zakupem i korzystaniem z izraelskich wynalazków wojskowych, np. z dronów. Źródłem owej osobliwej transakcji należy szukać w konflikcie rosyjsko-gruzińskim z 2008 r., kiedy FR odczuła brak technologii w zakresie bezzałogowych statków powietrznych (ang. *Unmanned Aerial Vehicle* – UAV), którą dysponowało wówczas wielu rosyjskich rywali. Do 2010 r. Israel Aerospace Industries zawarł umowę o wartości 400 mln dolarów na transfer technologii UAV do Rosji. Prasa izraelska spekulowała, że otwartość Izraela na transakcję była częścią wieloletniej serii *quid pro quos* w zamian za zgodę Rosji na wstrzymanie dostarczania pocisków przeciwlotniczych S-300 do Iranu i Syrii. Pomimo możliwych obaw rządu Stanów Zjednoczonych o rozprzestrzenianie zaawansowanej technologii uzbrojenia od izraelskiego sojusznika do rosyjskiego przeciwnika izraelskie wojsko

wa koordynacja między izraelskimi i rosyjskimi siłami zbrojnymi na wielu poziomach, z asystentami szefów sztabu Rosji i Izraela na jej szczycie. W interesie obu stron jest uniknięcie konfrontacji, nawet taktycznej, między siłami izraelsko-rosyjskimi, która może doprowadzić do eskalacji między tymi dwoma krajami (jak to miało miejsce między Rosją a Turcją), a nawet do niestabilności regionalnej. Z drugiej strony – z punktu widzenia strony rosyjskiej – Izrael również ma realny wpływ na stabilność sytuacji w regionie i rozwój wydarzeń.

W kontekście Republiki Czechenii Izraelowi tak w latach 90. XX w., jak i teraz zależy szczególnie zarówno na stabilności Kaukazu Północnego, jak i funkcjonowaniu możliwie najbardziej laickich i niefundamentalistycznych rządów w owym regionie. Wyrazem poparcia dla sekularyzacji życia społecznego i politycznego regionu była obecność delegacji izraelskiej na zaprzysiężeniu prezydenta Aśłana Maschadowa (Maciejak 2018: 169) w czasie praktycznej niepodległości Czechenii. Wówczas to – jak zostało już wspomniane – doszło do uchwalenia konstytucji niepodległej Czechenii, spisanej w duchu bardzo zachodnioeuropejskim pod względem wartości (Szukalski 2014). Zdominowana przez islam coraz bardziej duchowo sunnicki republika nie tylko posiada potencjał separatystyczny, ale jest dogodnym współpracownikiem służącym przerzutowi mas ludzi zaangażowanych w muzułmańskie organizacje terrorystyczne pochodzące głównie z Doliny Fergany²⁷. Wprawdzie rząd R. Kadyrowa zwalcza leśną fundamentalistyczną partyzantkę na terenie kraju, robi to jednakże wyłącznie ze względów pragmatycznych. Coraz częstsze kontakty duchownych kaukaskich, w tym czecheńskich z ośrodkami bliskowschodnimi również niepokoją stronę izraelską. Kontakty takie są łatwiejsze do nawiązania z powodu stosunkowo dużej i wpływowej mniejszości czecheńskiej mieszkającej w wielu krajach Bliskiego Wschodu. Czecheni służą m.in. w armii tureckiej oraz w tureckich służbach specjalnych (tur. *Millî İstihbarat Teşkilatı* – MIT; Avioutskii 2001). Czecheńskie pochodzenie miało wielu ówczesnych członków rządu tureckiego, np. szef sztabu generalnego armii tureckiej Dogan Giirefl (Tourmarkine 1996: 171–172) czy minister obrony Turcji. Koncyliacyjny z początku ród Kadyrowów w sposób ewidentny dokonuje

rozpoczęło szkolenie rosyjskich oficerów do obsługi dronów. Technologia ta używana jest przez Rosjan w Syrii.

²⁷ Sprzyja temu właśnie „przekąźnikowy” charakter położenia regionu względem Azji Centralnej i Bliskiego Wschodu.

metamorfozy republiki i narodu czeczeńskiego w kierunku niepokojącym zarówno Rosję (która obecnie przystaje cicho na niesubordynację elit republikańskich), jak i Izrael.

Jerozolima wykonuje w kierunku Rosji wiele gestów przychylności, poczynając od częściowego odejścia Kremla od bezwzględnej popierania kwestii palestyńskiej i Arafata. Izrael zachowuje daleko idącą powściągliwość w kwestii potępienia polityki rosyjskiej. Strona izraelska nie dołączyła do państw, które zdecydowały się nałożyć sankcję na Rosję z powodu powstania kryzysu w relacjach Moskwy z Kijowem po aneksji Półwyspu Krymskiego, ewidentnie oczekując od FR wsparcia na Bliskim Wschodzie (Williams 2018). Podobny przykład stanowi podejrzenie o otrucie Siergieja Skripała, byłego rosyjskiego szpiega, i jego córki na brytyjskiej ziemi w marcu 2018 r. Po fali krytyki Rosji przez wiele krajów Izrael wydał oświadczenie potępiające ustawę, nie wspominając o odpowiedzialności Rosji. Politycy izraelscy w swoich wypowiedziach wykazali się daleko idącą powściągliwością i maksymalnie uwzględnili potrzeby strony rosyjskiej.

Możliwym źródłem poróżnień między Rosją a Izraelem jest fakt sprzedaży broni przez Rosję najważniejszym wrogiem Izraela, m.in. Hezbollaowi, i szeroka współpraca militarna Izraela z wrogami Rosji. Szczególnie głośnym przykładem dozbajania strony przeciwnej był konflikt rosyjsko-gruzyński, kiedy gruzyńska armia korzystała zarówno z uzbrojenia izraelskiego, jak i była szkolona przez izraelskich wojskowych (Shachtman 2008). Jednakże w świetle powyższego przykładu należy zwrócić uwagę na fakt, iż Izrael prowadzi handel bronią i udziela szkoleń zasadniczo z powodu silnej amerykańskiej protekcji. Jerozolima pod presją Stanów Zjednoczonych musiała m.in. wstrzymać sprzedaż broni Pekinowi, a współpraca z Moskwą również (mimo możliwych najlepszych intencji) jest reglamentowana przez Waszyngton. Rosja musiałaby zaoferować Izraelowi bezwzględnie lepszą ofertę, przede wszystkim ochrony przed potencjalną agresją islamskiego otoczenia, aby mógł on w pełni „samodzielnie” podejmować decyzję o otwartej pomocy technologicznej FR. Rosja jednakże ewidentnie czerpie więcej korzyści z faktu bycia niedoprecyzowaną w swoim modelu postępowania, choćby przez wzgląd na fakt, iż w FR mieszka ok. 20 mln muzułmanów (Budzisz 2019).

Jednocześnie należy dostrzec, iż mimo protekcji Stanów Zjednoczonych i niejako nacisków elit władzy amerykańskiej, Izrael całkiem dobrze radzi sobie z prowadzeniem samodzielnej polityki eksportu własnej broni. Mimo wybuchu wojny rosyjsko-ukraińskiej 24 lutego 2022 r. dotychczas nie

doszło – przynajmniej według oficjalnych źródeł informacji – do przekazania uzbrojenia stronie ukraińskiej, mimo wielu izraelskich obietnic (*Izrael nie wyśle broni na Ukrainę* 19.10.2022). Można mniemać, że jest to objaw niezwykle ostrożnej i wyważonej polityki zagranicznej prowadzonej przez Jerozolimę, która pragnie, aby nie być postrzeganą jako jednoznaczny sojusznik czy nawet stronnik konfliktu, który nie dotyczy jej bezpośrednio. Dodatkowo strona izraelska obawia się, że takim zabiegiem zdołałaby znacznie pogorszyć swoje relacje z Rosją, która w ramach tak zdecydowanego izraelskiego wsparcia dla Ukrainy mogłaby pomóc zbudować Iranowi wyrzutnię raketową w Syrii, co uczyniłoby z tego miejsca doskonały obszar do przeprowadzania ataków na cele izraelskie. Izraelscy dyplomaci podkreślają, iż bez dobrych stosunków z Rosją bezpieczeństwo Izraela byłoby szczególnie zagrożone, bowiem wyłącznie Rosja ma realną siłę oddziaływania zarówno na syryjskiego dyktatora, jak również na Iran. Rosja pozwala Izraelowi na dokonywanie ataków na cele w Syrii, jednakże wszystko to odbywa się pod wyraźną protekcją oraz wiedzą strony rosyjskiej, która w pełni kontroluje syryjską strefę powietrzną. Dlatego właśnie nie może dojść do sytuacji, aby rosyjski żołnierz lub cel został w jakikolwiek sposób dotknięty – często wspólnie skoordynowanymi z Rosją w niemałym stopniu – izraelskimi atakami raketowymi. Izrael nie przystąpił mimo to do sankcji wymierzonych wobec Moskwy i nie zanoszą się na to, aby do czegoś podobnego doszło w najbliższej przyszłości.

Wprawdzie Izrael mógłby udzielić pomocy Ukrainie w postaci choćby użycia tzw. Żelaznej Kopuły, jednakże w tym przypadku potrzebna jest zgoda jednocześnie Stanów Zjednoczonych i Izraela, który zgody takiej nie wyraził. Rząd izraelski – co symptomatyczne – doskonale zdawał sobie sprawę z sytuacji, jaka ma powstać, bowiem przystąpił on do organizowania emigracji ukraińskich Żydów do Izraela już w styczniu 2022 r. (*Izrael przygotowuje się na masową emigrację ukraińskich Żydów* 24.01.2022). Nie sprzyjają sytuacji również nieostrożne wypowiedzi prezydenta Ukrainy Wołodymyra Zełenskiego, który podczas swojej marcowej wizyty w Izraelu przed zgromadzonym Knesetem porównał sytuację w swoim kraju do „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej”, co spotkało się z ostrym sprzeciwem oraz krytyką nawet samego premiera Natfalego Benнета. Mimo żydowskiego pochodzenia samego ukraińskiego prezydenta (czy raczej możemy mówić o tożsamości radziecko-żydowskiej ze względu na czas urodzin prezydenta Ukrainy) nie mamy do czynienia ze zdecydowanie antyrosyjskim nastawieniem Jerozolimy względem Moskwy. Nie

leży to bowiem w interesie Izraela choćby ze względów bezpieczeństwa, wynikających z jego położenia geograficznego.

Strona rosyjska w sposób widoczny stara się kreować korzystną dla obu stron politykę. Realizuje to za pośrednictwem polityki historycznej, dyplomacji czy polityki społecznej, ale również współpracy gospodarczej i technologicznej. Rosja, szczególnie po nałożeniu nań sankcji, dotkliwie odczuła swój brak innowacyjności, długie zaniedbywanie modernizacji w sektorze rolnictwa, co skutkowało szerokim importem żywności i uzależnienia od niego, a także nadmierne uzależnienie od eksportu surowców energetycznych. Izrael okazał Rosji wsparcie na wielu płaszczyznach, którego rezultatem było zażegnanie problemów w części wspomnianych kwestii. W czasie kiedy większość państw zachodnich czyniła wiele w kierunku zaskodzenia Moskwy i próbowała stymulować rozmaite czynniki sprzyjające rozchwianiu politycznemu Rosji, Izrael wykazał się (choć powiązany siecią zależności od tychże podmiotów) daleko idącym zrozumieniem dla rosyjskich priorytetów politycznych i gospodarczych. Można zatem wnioskować, iż FR może w pewnym stopniu, w miarę izraelskich możliwości, liczyć na wsparcie Izraela dla utrzymywania Kaukazu Północnego w stanie uzależnienia od Rosji. Taka polityka wynika z żywotnego interesu Jerozolimy w zachowaniu bezpieczeństwa w aspekcie potencjalnego zagrożenia ze strony islamskich fundamentalistów.

Wnioski

Doświadczenie choćby wojen czeczeńskich, podczas których czynniki zagraniczne – w tym import salafizmu bliskowschodniego na obszar Kaukazu Północnego – odegrały znaczącą rolę w destabilizacji sytuacji w FR, uczuliło rosyjskie elity władzy na kwestię terroryzmu islamskiego. Obawy te znalazły wsparcie w sposób trwały właśnie w przypadku państwa Izrael (poparcie Stanów Zjednoczonych okazało się czasowe) również zainteresowanego zwalczaniem fundamentalizmu islamskiego. Samym izraelskim elitom władzy znany jest również „syndrom obłądzonej twierdzy”, będący jednym z zarzutów wytaczanych wobec polityki FR, spowodowany wrogim otoczeniem. Skala wzajemnej pomocy w tym zakresie jest wyraźnie niedoszacowana przez polskich uczonych, a stanowi

interesujący przypadek współpracy państw o daleko odmiennych wyznaczanych wartościach²⁸.

Dla przykładu wojny rosyjsko-czeczeńskie oraz islamski terroryzm zostały porównane do nazistowskich Niemiec. Podobnie sojusz Rosji i Stanów Zjednoczonych w kampanii w Afganistanie zestawiono z koalicją antyhitlerowską. Co jest szczególnie symptomatyczne, strona izraelska ustami swoich polityków wyrażała się o konflikcie na Kaukazie Północnym w podobnym tonie, lecz nawiązując do tzw. kwestii palestyńskiej (Javedanfar 2008).

Powiązania elit separatystycznej republiki z elitami politycznymi i gospodarczymi w Moskwie nie ułatwiały prezydentowi W. Putinowi rozwiązywania konfliktu rosyjsko-czeczeńskiego. Niemal cały świat zdecydował się popierać czeczeńskich separatystów zarówno pod względem wizerunkowym, jak i finansowym. Wyjątek w tym zakresie stanowił Izrael, który doskonale zdawał sobie sprawę z tego, jakim problemem i zagrożeniem jest fundamentalizm muzułmański. Izrael postrzega Rosję jako doskonałego partnera w zwalczaniu dżihadyzmu i neutralizowaniu tego – niebezpiecznego dla państwa żydowskiego – czynnika (*PM Netanyahu Meets with Russian President Putin* 2017). Nie bez przyczyny izraelscy decydenci stronili od krytyki Rosji podczas konfliktu w Czeczenii (Amos 2003)²⁹, a jednocześnie nawiązują oni do słuszności interwencji wojsk federalnych na terenie tej republiki, porównując wojny rosyjsko-czeczeńskie do tzw. kwestii palestyńskiej. Ostatecznie obie strony uznają – pod tym względem – iż walczą ze wspólnym wrogiem (Katz 2005).

Izraelowi, podobnie jak w przypadku innych regionów z dominacją żywiołu muzułmańskiego, żywotnie zależy na jego stabilizacji, lecz w ramach protekcji mocarstw niemuzułmańskich. Tak jak Arabia Saudyjska jest strategicznym sojusznikiem Stanów Zjednoczonych i nie pozwoliłaby sobie obecnie na jednoznacznie wrogą Izraelowi politykę, tak i Kaukaz Północny (ale również inne podmioty muzułmańskie FR) staje się mniejszym zagrożeniem, jeśli wchodzi w skład Rosji. Niestety, tendencje, które pojawiły się w Republice Czeczenii i wskazują na jej nie tylko oddalanie się cywilizacyjne od reszty FR, jak m.in. islamizacja życia społecznego i politycznego,

²⁸ Właśnie dlatego dobre relacje i współpraca rosyjsko-izraelska nie są postrzegane przez Turcję, Iran i kraje arabskie jako zagrażające ich bezpieczeństwu, gdyż nie są one oparte na wspólnocie wartości.

²⁹ Interesującym faktem jest, iż weterani wojen czeczeńsko-rosyjskich stali się bazą dla utworzenia przez Siły Zbrojne Izraela oddziału snajperskiego, czyli tzw. Imigranckiej (Alija) Brygady.

stanowią źródło niepokoju zarówno Żydów mieszkających w FR, jak i w Izraelu. Problem okazuje się tym bardziej palący, gdy dostrzeże się wysoki stopień niezależności w prowadzeniu polityki zagranicznej R. Kadyrowa z krajami bliskowschodnimi, jak i brak reakcji centrum federalnego na prowadzenie przez niego ekspansywnej polityki wobec sąsiednich podmiotów. W interesie nie tylko Izraela, ale i Rosji jest możliwie laicka Czeczenia, nieinfiltrowana przez salafickie grupy terrorystyczne³⁰ i zależna od Kremla.

Bibliografia

- Amos, H. (2003), *Chechnya Veterans Serve as IDF Snipers*, <https://www.haaretz.com/1.4686587> (21.10.2022).
- Avioutskii, V. (2001), *Globalisation du conflit tchétchène*, <http://www.academiedegeopolitiquedeparis.com/globalisation-du-conflit-tchetchene/> (21.10.2022).
- Avioutskii, V. (2005), *Géopolitique du Caucase*, (Paris: Armand Colin).
- Azulai, Y. (2019), *Agriculture Cooperation between Israel and Russia*, <https://www.israelagri.com/?CategoryID=482&ArticleID=1352> (21.10.2022).
- Benedyczak, J. (2019), *Znaczenie Czeczenii w polityce wewnętrznej i zagranicznej Rosji*, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, https://pism.pl/publikacje/Znaczenie_Czeczenii_w_polityce_wewnetrznej_i_zagranicznej_Rosji_ (21.10.2022).
- Bodio, T. (2009), *Polityka energetyczna w stosunkach między Unią Europejską a Federacją Rosyjską w latach 2000–2008*, (Warszawa: Oficyna Wydawnicza Aspra-JR).
- Bodio, T. (2014), *Kaukaz Północy: elity władzy i życie polityczne*, (Warszawa: Oficyna Wydawnicza Aspra-JR).
- Branża diamentowa w Izraelu* (2020), <https://israel.trade.gov.pl/pl/izrael/analizy-rynkowe/143915,branza-diamentowa-w-izraelu.html> (21.10.2022).
- Brzeziński, Z. (1998), *Wielka szachownica. Główne cele polityki amerykańskiej*, tłum. z ang. T. Wyżyński, (Warszawa: „Świat Książki”).
- Budzisz, M. (2019), *Rosjanie wymrą niczym dinozaury?*, <https://www.tysol.pl/a29972-marek-budzisz-rosjanie-wymra-niczym-dinozaury> (21.10.2022).
- Center for Research on Jewish Communities of the Caucasus and Central Asia (2021), *The Mountain Jews*, <https://www.ariel.ac.il/wp/cjcc/the-mountain-jews/> (21.10.2022).

³⁰ Można domniemywać, że Izrael w sposób nieoficjalny, lecz w porozumieniu z rosyjskim kontrwywiadem prowadzi własne działania przeciwko grupom salafickim na terenie Czeczenii.

- Collinson, Sh. (2016), *Russia, Israel Eye Cooperation in Hi-tech Agriculture*, <https://old.sk.ru/news/b/articles/archive/2016/02/15/russia-israel-eye-cooperation-in-hitech-agriculture.aspx> (21.10.2022).
- Coudroy, L. (2005), *La Russie: des territoires en recomposition. Le dessous d'une carte: un regard polonais sur la Tchétchène*, <http://geoconfluences.ens-lyon.fr/doc/et-pays/Russie/RussieDoc3.htm> (21.10.2022).
- Diec, J. (2015), *Doktryna rosyjskiej polityki zagranicznej. Partnerzy najbliżsi i najdalsi*, (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego).
- Perfecki, W. (2021), *MSZ odcina się od Adama Borowskiego*, <https://www.tvp.info/2766230/polska/msz-odcina-sie-od-adama-borowskiego/> (21.10.2022).
- Gdański, J. (2005), *Zapomniani żołnierze Hitlera*, (Warszawa: Wydawnictwo De Facto).
- Gołaś, K. (2011), *Region Kaukazu w polityce Federacji Rosyjskiej – wybrane aspekty*, „Przegląd Geopolityczny” 3: 109–123.
- Grabowski, T. (2017), *Terroryzm północnokaukaski. Źródła, przejawy i przeciwdziałanie zjawisku*, (Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum).
- Grochmalski, P. (2003), *Islam w Czeczenii*, [w:] *Islam na obszarze postradzieckim*, Prace Ośrodka Studiów Wschodnich, nr 7, (Warszawa: Ośrodek Studiów Wschodnich): 48–52.
- Gumilow, L. (1973), *Śladami cywilizacji Wielkiego Stepu*, tłum. S. Michalski, (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy).
- Hilsman, P. (2019), *How Israeli-Designed Drones Became Russia's Eyes in the Sky for Defending Bashar al-Assad*, <https://theintercept.com/2019/07/16/syria-war-israel-russia-drones/> (21.10.2022).
- Iwańczuk, K. (2008), *Geopolityka Kaukazu*, [w:] K. Iwańczuk, T. Kapuśniak (red.), *Region Kaukazu w stosunkach międzynarodowych*, (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej): 17–35.
- Izrael nie wyśle broni na Ukrainę. Może przekazać systemy ostrzegania* (19.10.2022), „Rzeczpospolita”. Wydarzenia. Świat. Konflikty zbrojne, <https://www.rp.pl/konflikty-zbrojne/art37264211-izrael-nie-wysle-broni-na-ukraine-moze-przekazac-systemy-ostrezgania> (22.11.2022).
- Izrael przygotowuje się na masową emigrację ukraińskich Żydów* (24.01.2022), „Rzeczpospolita”. Wydarzenia. Świat. Polityka, <https://www.rp.pl/polityka/art19318481-izrael-przygotowuje-sie-na-masowa-emigracje-ukrainskich-zydow> (22.11.2022).
- Javedanfar, M. (2008), *Lieberman's Recommendation To Mubarak*, <http://middleeastanalyst.com/tag/yisrael-beitenu/> (21.10.2022).
- Kaliszewska, I. (2011), *Życie codzienne na Kaukazie Północnym*, (Warszawa: Wydział Informacji o Krajach Pochodzenia UdSC).
- Kaliszewska, I. (2016), *Za Putina i za szarijat. Dagestańscy muzułmanie o Rosji i państwie islamskim*, (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego).
- Katz, M.N. (2005), *Putin's Pro-Israel Policy*, <https://www.meforum.org/690/putins-pro-israel-policy> (21.10.2022).

- Maciejak, M. (2018), *Anatomia konfliktu rosyjsko-czeczeńskiego. Grozny 1994/1995, 1999/2000*, (Zabrze–Tarnowskie Góry–Połomia: Wydawnictwo Inforteditions).
- Mikołajec, J., J.A. Wendt (2017), *Geograficzna sukcesja religii wielkiego stepu*, „Nurt SVD” 51(2): 388–402.
- PM Netanyahu Meets with Russian President Putin (2017), Israel Ministry of Foreign Affairs, <https://mfa.gov.il/MFA/PressRoom/2017/Pages/PM-Netanyahu-meets-with-Russian-President-Putin-9-March-2017.aspx>. (21.10.2022).
- Rudee, E. (2016), *Israeli Defense Force Takes Special Care of Disabled*, <https://thehill.com/blogs/pundits-blog/international/292463-israeli-defense-force-takes-special-care-of-disabled> (21.10.2022).
- Shachtman, N. (2008), *How Israel Trained and Equipped Georgia's Army*, <https://www.wired.com/2008/08/did-israel-trai/> (21.10.2022).
- Szukalski, J. (2014), *Konstytucyjne zasady ustroju Czeczenii w latach 1992–2000*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” Sectio K 21(2): 29–43.
- Świat Wielkiego Stepu (2008), [w:] J.K. Kozłowski, J. Kieniewicz (oprac. nauk.), *Encyklopedia historyczna świata*, t. 3. *Starożytność*, cz. 2, (Kraków: Opres).
- Tourmarkine, A. (1996), *La diaspora tcherkesse en Turquie*, „Hérodote” 81: 151–177.
- Tybuchowska-Hartlińska, K., A. Żukowski (2014), *Procedury wyłaniania elit władzy – systemy wyborcze*, [w:] T. Bodio (red.), *Kaukaz Północny: elity władzy i życie polityczne*, (Warszawa: Oficyna Wydawnicza Aspra-JR): 41–60.
- Wilhelmsen, J. (2004), *When Separatists Became Islamists: the Case of Chechnya*, Farsvrest Farsknings Institute (FFI Report), Norwegian Defense Research Establishment, <https://www.ffi.no/en/publications-archive/when-separatists-become-islamists-the-case-of-chechnya> (21.10.2022).
- Williams, D. (2018), *Israel to Russia: We Sat out Western Sanctions, so Help Us in Mideast*, <https://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-syria-israel-russia/israel-to-russia-we-sat-out-western-sanctions-so-help-us-in-mideast-idUSKBN1I41AB> (21.10.2022).
- Zięba, R., S. Bieleń, J. Zając (2015), *Teorie i podejścia badawcze w nauce o stosunkach międzynarodowych*, (Warszawa: Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego).
- Mamaev, Š., P. Ivanov (1998), *Bog šel'fy metit*, „Kommersant-Vlast”, https://www.kommersant.ru/doc/14088?fbclid=IwAR01Ncl_lguiIkPORtA9whyZ_onkO-D2VglqSzyRmDw_ZqNVRsqmPLkmrR-0 (22.11.2022).
- Matveev, O. (2017), *Abver na Severnom Kavkaze*, <https://vpk-news.ru/articles/17> (21.10.2022).
- Polivanov, N. (1998), *Temzavpadaet v Kaspijskoe more*, „Kommersant-Vlast”, https://www.kommersant.ru/doc/14221?fbclid=IwAR1MEKLGHX9q-CAowC4_vI3H-8tHPJTZNruDf9_LiO18GIvOXhQdGuzLBS8 (22.11.2022).

-
- Vladimir Putin: terorizm tak že opasen, kak nacizm* [b.r.], <https://www.vesti.ru/article/2385201> (21.10.2022).
- Voroncova, L. M., S.B. Filatov, D.E. Furman (1994), *Religiâ i politika v sovremennom massovom soznanii, Religiâ i politika v postkommunisti* (Moskwa: M. Institut filosofii RAN).